

Треба спитати у Бога

Автор:

[Василь Шкляр](#)

Треба спитати у Бога

Василь Шкляр

Ця збірка містить новели та оповідання Василя Шкляра, написані переважно у 1970-х роках. Цікаві колоритні характери, захопливі події та спостереження за людськими вчинками занурюють нас у самобутній світ раннього Шкляра. До книжки також увійшли неординарні, напрочуд відверті спогади автора про видатних письменників, з якими він був у дружніх взаєминах. Розлоге інтерв'ю зі Шклярем, яке взяв у нього В'ячеслав Кириленко, – це своєрідна автобіографічна повість автора «Чорного Ворона», яка проливає світло на його життя, творчість, у тому числі й на літературний доробок, представлений у цій книжці.

Василь Шкляр

Треба спитати у Бога

Новели, есеї, спогади

Жодну з частин цього видання не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі без письмового дозволу видавництва

Дизайнер обкладинки Андрій Цепотан

© Шкляр В. М., 2019

© Depositphotos.com / Nomadsoul1, ulkan, tomert, neuron, обкладинка, 2019

© Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання українською мовою, 2019

© Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», художнє оформлення, 2019

* * *

Демон Заперечення

Есеї

Агатангел і Марія: нечестиве кохання в блакитному інтер'єрі

Рудий хлопчина з пропитим обличчям бурякового кольору підійшов у склянній звенигородській забігайлівці до столика, за яким сидів незнайомий йому, видно з усього, приїжджий «очкарик». Увагу якраз і привернули ті окуляри з такими товстими лінзами, що за ними ледве проглядали зменшені діоптріями очі.

– Ти не купив би одну штуковину? – звернувся до нього рудий і тремтячими з похмілля руками дістав з-під поли важкий фоліант у коричневій шкіряній палітурі. Тиснений золотом орнамент, бронзова застібка-фібула з фірмовим карбом «Trade mark» переконували, що «штуковина» справді варта уваги. Це була навіть не книга, а старовинний альбом з фотографіями.

– Скільки просиш? – байдужно поцікавився «очкарик».

Рудий не помітив, що в того руки затремтіли ще дужче, ніж у нього самого. Надписи на давніх, з фіолетовим відливом фотографіях не залишали сумніву – альбом належав Агатангелу Юхимовичу Кримському. Усе збігалося: Звенигородка, до якої оце занесло студента-очкарика, була для Кримського рідним містом – його родина переїхала сюди 1871 року, відразу після народження майбутнього академіка-поліглота. Тут і дотепер стояв його батьківський двоповерховий будинок з екзотичною башточкою на даху.

Лінзи окулярів так запітніли, що молодикові довелося їх зняти і протерти носовичком. Його відкриті очі виявилися неприродно великими і темними. Намагаючись приховати хвилювання, не виказати, що в його руках безцінна реліквія, він виторгнував її за два червінці. Потім облишив свою вечерю і швидко пішов у готель. Тільки тут, після першої хвили радості, його охопило сум'яття. Він лиш тепер усвідомив, що альбом з унікальними фотографіями, певніше за все, крадений. Але як могло статися, що цей підозрілий тип запропонував свою «здобич» саме йому? Ніби щось знав...

Тамуючи докори сумління, молодик вирішив, що неодмінно знайде рудого чоловічка, витягне з нього таємницю «походження» реліквії, а потім, як великодушний філантроп, безоплатно поверне цю річ на її законне місце.

Наступного вечора він знов заглянув до тієї ж таки забігайлівки, сподіваючись, що зустріне там рудого завсідника чи принаймні довідається, де його можна знайти. Так, буфетниця відразу здогадалася, про кого мова, але замість приязної усмішки на її обличчі з'явився переляк.

– Як, ви ще не знаєте? Рудого сьогодні вночі знайшли на снігу мертвим. Біля будинку одного з його дружків. Мабуть, щось украли і не поділили. Кажуть, вони, безбожники, навіть музей пограбували.

Молодикові стало не по собі. Здається, він влип у темну історію і, поки не пізно, треба линяти з цього містечка. Хоча не все тут було зрозумілим. Він уже побував у місцевому краєзнавчому музеї, де окремий куточок присвячено Агатангелу Кримському. Там експонувалися й особисті речі академіка: старовинна фісгармонія, ціпок із набалдашником у вигляді собачої голови, рукописи, книги... Але фотоальбому там не було.

Вранці, після деяких вагань, він усе-таки знов подався до музею і зайшов прямо в кабінет директора, де його зустрів інтелігентний чоловік із сумними, як у більшості розумних людей, очима.

– У вас часом не викрадали фотоальбом Кримського? – навпростець запитав гість.

Йому здалося, що чоловік здригнувся. Потім, витримавши напружену паузу, відповів:

– Ні.

– Він у мене.

Чоловік розгублено мовчав.

– Загадкова постать, цей Агатангел Юхимович, чи не так? – з якимось недобрим натяком запитав «очкарик».

– А ви власне хто?

– Я?.. Орієнталіст.

Коли за ним зачинилися двері, директор іще довго не міг прийти до тями. Він навіть мерзлякувато зіщулився від моторошної думки. Здавалося, щойно, повернувшись із того світу, його відвідав сам Агатангел Кримський. Саме такі окуляри з товстими лінзами вчений-орієнталіст носив уже в юності.

Але зараз був 1972 рік. Зовсім недавно під егідою ЮНЕСКО світ відзначив сторіччя від дня народження видатного сходознавця. В Україні почали видавати п'ять томів його вибраного, спотвореного цензурою. Опального вченого і письменника тепер усі називали великим, але ніхто не заглиблювався у суть цієї величі. Начебто достатньо було й того, що Кримський знав заледве не всі мови світу разом із діалектами. У тому числі й мертві. Одного разу, виступаючи в Академії наук, він щось процитував нікому не відомою мовою, а потім, сам того не помітивши, півгодини продовжував нею свою доповідь. Колеги-лінгвісти, переглядаючись і знизуючи плечима, губилися в здогадах: абіссинська,

вавилонська, санскрит?..

Втім, усе його життя схоже на таємничий, ніким не розгаданий, не розшифрований міф. І сам Кримський був людиною-міфом – із тих, кого не спіймав цей світ. Власне, до 1918 року в нього було два зовсім різних, рівнобіжних життя, у яких існувало мовби і дві різні людини. Татарин по батькові і поляк по матері, він став знаменитим російським ученим-сходознавцем, одним із фундаторів російської орієнталістики, й одночасно був самобутнім українським письменником, що вийшов далеко за межі літературних традицій свого часу. Його душа була розпанахана навпіл у прямому сенсі цього слова. Одна половина існувала в респектабельному світі російської науки, друга повнилася переконаннями найзапеклішого українського націоналіста. Великий містифікатор власної біографії, він свідомо залишив у ній, як і у своїй творчості, безліч знаків питання, до яких боялися наблизитися найприскіпливіші дослідники. Так чи так, а Кримський досі не втискується в тогу класика, і, зрештою, навколо його імені утворилася якась абсолютно містична аура, об яку багато хто обпікався і необачно обпікається досі. Частина цієї аури, здається, передалася й альбому, що його пощастило роздобути Орієнталістові за кілька годин до смерті того, хто продав реліквію за безцінь. Реліквію, що зберігає ще одну велику таємницю вченого-аскета.

Чуття підказувало, що директор музею не міг нічого не знати про цей альбом. Але чому він промовчав? І навіть злякався... Звичайно, раритет могли викрасти не обов'язково в музеї. Тоді де? Швидше за все, у будинку Кримського... Цей будинок стояв за сотню метрів од музею, і через хвилину-другу Орієнталіст знов милувався екзотичною башточкою на ньому, схожою на мінарет мечеті. На початку сімдесятих ХІХ століття цей особняк купив на свої гонорари начальник міського училища, викладач історії та географії, попечитель місцевих чайних Юхим Степанович Кримський – батько Агатангела. Крім шкільних підручників, він писав усілякі посібники про те, як кинути курити, як пекти бабки, як дресирувати мисливських собак, і навіть книжки під такими звабливими назвами, як «Записки провінційного ледаря» чи «Записки провінційного шалапутя».

А його син Агатангел тут-таки, в цьому будинку, напише взагалі скандальний, модерний роман «Андрій Лаговський» про вишукані взаємини між молодими чоловіками, котрі втамовують свої суперечливі почуття обіймами і поцілунками. Й оскільки в романі дуже виразна автобіографічність сюжетних ліній, з'являться серйозні підстави запідозрити автора в гомосексуальних нахилах. Ще більше здивування викликав цикл його віршів «Нечестиве кохання», де іноді важко

вгадати, до якої статі належить об'єкт цієї грішної любові.

Уже в наші дев'яності роки у пресі з'являться «сенсаційні» публікації про українських класиків, запримічених у гомосексуальних і лесбійських пристрастях. Леся Українка, Ольга Кобилянська, Юрій Федькович і навіть далекий від світського життя анахорет Нечуй-Левицький... А що, Оскарів Вайлду, Соммерсету Моему, Андре Жиду (і кому там іще?) можна, а нашим зась? У цьому європейському контексті особливо переконливо вирізняється Кримський – от звідкіля і його аскетизм, і невпевненість у поводженні з жінками, і хвороблива прив'язаність до симпатичних синів Всеволода Міллера – його московського вчителя по Лазаревському інституту східних мов.

О, які пікантні аргументи щодо цього знайшов би спритний дослідник і в альбомі Кримського, де зберігаються фотографії і тих-таки братів Міллерів, і ще дуже цікавих молодиків. Чого варті самі лишень дарчі надписи хоча б милого, з повненькими губами, Жені Вадова: «Люблю за те, що ні від кого я ще не бачив стільки ласки». Або: «Дорогому другові, який віродив мене...» Тут уже прямий натяк на сексуальну ініціацію, – тим, хто прагне доказів, залишається тільки поплескати в долоні. Віктор Міллер, один із найвірогідніших винуватців особистої драми молодого Кримського, той підписав своє фото іронічно: «Дорогому другові на добру пам'ять “па гроть жисти”».

Чи потрібні ще аргументи для тих, хто не стояв зі свічкою? Так, потрібні. Принаймні так вважав Орієнталіст, який невтомно ходив слідами свого кумира – автора «Нечестивого кохання». Адже мова йшла не про Оскара Вайлда, котрий підніс «любов, що не сміє назвати свого імені» на рівень філософії і якого, зрештою, визнав винним у мужолозтві навіть Лондонський суд. Ні, щодо Агатангела Кримського, то Орієнталіст від самого початку був переконаний, що тут щось не так. Він був упевнений, що навіть «інтимні» надписи на чоловічих фотографіях – то всього лиш данина культурній традиції того часу, і сприймати їх як виливи гомосексуальних почуттів можна тільки в міру власної зіпсутості. Але головний аргумент був в іншому.

Серед вродливих жінок, що зберігають мовчання в альбомі, таких, як княгиня Гагаріна чи Софія Прове, особливу увагу Орієнталіста привертало витончене, загадкове обличчя Марії Орчинської. Вона була дружиною рідного, на рік молодшого брата письменника – Юхима Кримського. І в цьому ж альбомі дивом уцілів лист молодого Агатангела, адресований Марії. Точніше, чернетка листа на шести сторінках, змережаних дрібним нервовим почерком. Однак чернетки часто

бувають відвертішими за чистовики – у них залишається те, що після редагування і самоцензури відходить у небуття...

Перед Орієнталістом ожила історія таємного і драматичного кохання Агатангела до братової дружини. Ожила в таких яскравих подробицях, що він відчув у роті смак «забороненої» смородини, яка пристигла колись ось у цьому саду біля будинку Кримських...

Того літа брат Юхим (вдома всі його називали Сімою), студент-філолог Московського університету, привіз до батьків на оглядини свою наречену Марію Орчинську. Гарна, розумна, з музичною освітою, Марія всім дуже сподобалася, хоча й була старша за Сіму на дев'ять років. Ніхто навіть не звернув уваги на особливу прихильність до неї Агатангела, який знав Марію ще з Москви, де також навчався в університеті. Щоправда, за плечима Агатангела вже були і Лазаревський інститут, і репутація молодого амбітного вченого, який у свої двадцять три роки знав більше десятка мов, писав статті до Енциклопедичного словника Брокгауза й Ефрона, успішно вступав у наукові дискусії навіть з такими світилами мовознавства, як Виноградов чи Соболевський.

Був спекотний липень. Агатангел вийшов у сад і пристояв біля кущів смородини, обліплених чорними спілими ягодами. Марія усім заборонила їх зривати, бо вона, бачте, варитиме смородиновий джем. З відчиненого вікна накочувалася якась божевільна мелодія – «прекрасна господиня» поки що імпровізувала на піаніно. Агатангел жадібно вслухувався в ту мелодію навіть тоді, коли вона обірвалася.

Наступної миті він ледь не задихнувся – у вікні, з-під шелесткої сукні, майнули її високо оголені ноги, і Марія стрибнула з підвіконня майже в його обійми.

– Ви рвете мою смородину?

– Ні, ви ж заборонили...

– Заборонений плід солодкий. Беріть... – Вона зірвала китицю чорних ягід і простягнула йому. – Ви ж знаєте, чому я тут.

– Про що ви?

– Я приїхала сюди заради вас.

– Ви наречена мого брата.

Вона оскомно всміхнулася.

– І заміж я виходжу заради вас. Мое особливе почуття до Сіми виникло тільки завдяки вам.

– Хіба можна кохати відразу двох? – розгублено спитав він.

– Виходить, можна, – сказала вона чи то з докором, чи з викликом. – Я навіть Сімі зізналася, що люблю вас не менше, ніж його.

З роздушених у його руці ягід скапував фіолетовий сік.

Можливо, тільки невідступні хвороби Агатангела – астма, слабе серце, неврастенія та ще усвідомлення «нечестивості» цього кохання – не дали вибухнути несподіваному (чи закономірному) фіналу. Незабаром у Марії народиться син Борис, і його фотографії займуть перші сторінки в альбомі Кримського. 1896 року Агатангел поїде на два роки до Сирії та Лівану вивчати арабістику, але і звідти писатиме їй стримані ділові листи, намагаючись нічим не скомпрометувати Марію. Тільки вона одна зможе зрозуміти, що приховано між цих рядків: «Взавтра чи післязавтра зацвітуть помаранчі. Надсилаю кілька пуп'янків. Апельсини уже цвітуть, хоча дерева покриті ще плодами минулого року... Вони давно вже солодкі... а потім почнуть висихати...»

А ще через п'ять років Кримський зізнається в листі до Бориса Грінченка, що коли він хворів, до нього дуже тепло поставилася братова дружина і він став дивитися на неї, як на ангела-хранителя, але водночас відчув злочинність цієї прихильності. Так він пояснює причину появи циклу віршів «Нечестиве кохання», хоча в цьому поясненні – тільки легкий натяк на правду. Натяк, який ще більше заплутує дослідників, котрі звикли сприймати всерйоз кожне слово класиків.

1921 року зовсім молодим помер Борис – син Марії та Юхима Кримських. Після цього їхній шлюб остаточно розпався, Марія Фердинандівна назавжди виїхала до Москви і перестала спілкуватися з чоловіком. Писала тільки... його братові.

Запитувала, як краще переслати йому скрипку покійного Бориса, якого Агатангел Юхимович любив як рідного сина. Писала, що вони більше ніколи не побачаться, бо якби навіть випала така нагода, вона б не хотіла показатися йому на очі старою хворою жінкою. Вона за все просила в нього прощення, крім одного – не звинувачувала себе в його самотності. Він сам обрав целібат. Він вважав шлюб згубним для людини, що пожертвувала себе науці.

Сумну прикмету простежив в альбомі Орієнталіст. На чільному місці тут були фотографії людей трагічної долі. Одні передчасно померли, інші загинули, а ті пішли з життя самохіть... Дикий фатум тут дихав смертю. Напевно, тому цей альбом, розпалюючи дедалі більшу, якусь майже хворобливу цікавість, водночас пробуджував страх. Так, він уже боявся торкатись його. Наче ця реліквія зачала в собі лихий знак.

Самого Агатангела Кримського теж постійно переслідували передчуття близького скону і суїцидні настрої. Кістлява примара смерті щодня простягала до нього свої потворні розчепірені пальці. Ще в студентські роки він подумував, де б роздобути такий наркотик, щоб легко заснути назавжди. Але зрештою його наркотиком стала наука, насамперед орієнталістика, в яку він пішов від мирської суєти, як дервіш іде в суфійство – містичний внутрішній стан, що веде до безпосереднього спілкування з вищим світом. От звідкіля його аскетизм і зневага до плоті, східна пристрасть до алегоричної мови, де навіть у релігійних висловах прихована еротика. Під словом «кохана» дервіші-містики часто мали на увазі прекрасного юнака, що здатний «украсти серце» швидше, ніж затуркана жінка в паранджі.

Він багато перекладав Гафіза, Хайяма, Сааді, Румі і був у захваті від цих ворожбитів любовної лірики, що з однаковим трепетом зверталися і до дівчини-газелі, і до юнака-чашника. Вони не гребували «безстатевою» інтимною поезією, іноді прямо адресували свої почуття чоловікам. Великий знавець живих і мертвих східних мов, Кримський знав достеменно, що означає ніжний пушок на щоках «коханої», до того ж стрункої, як кипарис (дерево, що належить до чоловічої символіки). Ця східна традиція, що розчулювала Кримського, наклала свій відбиток і на його вірші, які він не випадково називав екзотичними. Ось чому Орієнталіста просто бісили висновки літературознавців про гомосексуалізм автора «Нечестивого кохання». А після того, як один із них, працюючи над книгою про Кримського, знагла загинув у розквіті сил, Орієнталіст сховав «свій» альбом чимдалі з очей.

Лише через двадцять три роки після розмови з директором музею він отримав у Києві листа зі звенигородським штемпелем. Відомий краєзнавець Володимир Хоменко несподівано нагадав йому про їхню зустріч у музеї, про фотоальбом і своє мовчання. Цей альбом йому передав Микола Кримський, названий син Агатангела Юхимовича. 1972 року Звенигородський музей готувався прийняти якихось дуже високих гостей. Його директор вирішив тимчасово збагатити експозицію унікальним альбомом, у якому навіть ще не були ідентифіковані всі фотографії. Тієї ж ночі музей, не оснащений сигналізацією, пограбували. Усвідомлюючи свою провину, місцева влада, щоб уникнути неприємностей, суворо наказала мовчати...

Тоді ж, перед тим, як поїхати зі Звенигородки, Орієнталіст довго стояв на вулиці Леніна біля двоповерхового будинку з екзотичною башточкою на даху. Незважаючи на сніжну зиму, йому ввижалися кущі стиглої смородини біля вікна, що виходило в сад. Нарешті він зважився – відчинив перекошену хвіртку, підійшов до дверей, постукав. Йому довго не відчиняли, а потім на порозі з'явилася похмура стара в брудному халаті.

– Ви... Олександра Семенівна? – невпевнено запитав він.

– Я вже вісімдесят років як Олександра Семенівна!

– Я з Києва, хотів би дещо поспитати.

– Все тут давно вже розпитано, видивлено і винесено, – сердито пробурчала вона. – Нема чого заглядати!

Важко було повірити, що це і є та фатальна жінка-містифікатор, яка одружилася на собі академіка Кримського вже після його смерті...

У двадцяті роки в Агатангела Юхимовича, що тоді фактично керував Академією наук України, був улюблений учень-філолог і особистий науковий секретар Микола Левченко. У Києві вони навіть жили в сусідніх квартирах на вулиці Малопадвальної, 3, а влітку разом виїжджали до Звенигородки й зупинялися саме в цьому будинку з башточкою.

1929 року одна вертихвістка, за словами того ж таки Левченка, «шльондра», народила йому, Миколі Левченку, хлопчика. Молодий учений заперечував своє

батьківство навіть у суді, і невідомо, чим би все скінчилося, але тут Миколу Левченка заарештували з політичних мотивів і заслали на Соловки. Для Кримського це був тяжкий удар. Відверто демонструючи свою любов до репресованого учня, 58-літній академік доклав усіх зусиль, щоб забрати дитину собі. Він дав хлопчикові ім'я справжнього батька – Микола і своє вже прославлене прізвище – Кримський. Левченко звернувся із заслання до вчителя з письмовим проханням оберегти дитину від «усякого розтлінного впливу її матері». Він обурювався її нестерпним характером, брутальністю і навіть «небезпечною, чисто середньовічною забобонністю». Очевидно, Агатангел Юхимович, чоловік особливий у ставленні до жіночої статі (навіть за домогосподарку він тримав старого парубка), із задоволенням виконував це прохання. Важче припустити, що стало фатальним поштовхом для його улюбленого учня Миколи Левченка: вийшовши на волю в 1934 році, він повісився у своїй київській квартирі.

Через десять років, коли вже не було серед живих і «зниклого безвісти» академіка, раптом об'явилася така собі Олександра Семенівна Каштанова і назвалася матір'ю п'ятнадцятирічного Миколи Кримського. Керівництво Академії наук дозволило їй узяти з квартири Агатангела Юхимовича його особисті речі. Порпаючись у шафі, Олександра Каштанова знайшла старий паперовий пакет і в передчутті здобичі швидко його розгорнула. На жаль, замість грошей чи коштовностей вона побачила звичайну мотузку для сушіння білизни. Була там і записка, виведена рукою Кримського: «На цій мотузці повісився Левченко Микола».

Хижа посмішка перекосила обличчя «неосвіченої, забобонної» жінки. Передчасна смерть її коханця і таємниче зникнення Кримського наштовхнули її на зухвалий, здавалося б, божевільний задум. Олександра Каштанова оголошує себе дружиною Агатангела Юхимовича, майстерно входить у роль його вдови і не тільки повертає собі сина, а й стає власницею звенигородського будинку академіка. Коли місцева влада спробувала виселити Олександрі Семенівні з цієї розкішної для простих смертних оселі, вона звернулася зі скаргою до самого Хрущова уже як дружина Кримського, і їй дали спокій. Зате, увійшовши у володіння, дружина-самозванка продемонструвала тут свою неосвіченість і забобонність достоту із середньовічним розмахом. Архівом репресованого «чоловіка» вона із задоволенням розпалювала грубу. Від листів Лесі Українки до Кримського (а їх було близько двохсот) у повітці знайшли тільки окремі обривки, затоптані козами.

Орієнталіст не мав сумніву, що забобонна жінка всіма способами виганяла з чужого будинку навіть духів, наче боялася, що вони можуть повернути сюди справжнього господаря. Вона не знала, яка доля його спіткала. Напевно, її дратувала і башточка над будинком, хоча «вдові» Каштановій навряд чи було відомо, що її добудував уже сам Агатангел Юхимович і спостерігав звідтіля крізь телескоп за доленосними зірками.

До реабілітації Кримського, тобто до травня 1957 року, доля його спадщини нікого не цікавила. Названому синові Миколі дозволили отримати освіту лише у військовому училищі, і він став льотчиком-штурманом. Саме йому вдалося зберегти фотоальбом Агатангела Юхимовича, який він передав історику Володимирові Хоменку.

– Чому б вам не написати спогади про Кримського? – запитав тоді краєзнавець у Миколи. – Адже ви прожили з ним дванадцять років. Невже нічого не пам'ятаєте?

– Пам'ятаю, – відповів Микола Агатангелович. – Але немає нічого брехливішого за спогади. Вони схожі на розтягнуті некрологи. Адже навіть про цей альбом неможливо розповісти правду. До того ж... – він довго не міг дібрати слів, – я не впевнений, чи про нього можна розповідати. Альбом зберігала моя дочка... Вона загинула в автокатастрофі. Соромно зізнатися, але я віддаю вам цю річ із почуттям полегшення. По-моєму, копірвання в чужих таємницях приносить нещастя.

У цьому переконався й Орієнталіст. До того ж, що більше він дізнавався про Кримського, то загадковішою ставала ця трагічна постать. Агатангел Юхимович, утікаючи від марнот цього світу, знаючи його нездорову цікавість до особистого життя відомих людей, свідомо розставив у своєму архіві оманливі прапорці. Він сам написав примітки до власних листів, знов-таки зі значною мірою містифікації. Під час перебування на Сході, у Бейруті, Кримський зустрів ще одну жінку – вчительку російської мови з тамтешнього дівочого пансіону «Бакурет ель-іхсан» Каменську. Як її звали? Звичайно, Марія. Після їхнього нетривалого знайомства Каменська назавжди від'їжджала з Бейрута до Росії, і Кримський, користуючись нагодою, передав через неї два чудових шарфи для «своєї» Марії. Він провів Каменську на пароплав і там, уже після третього гудка, перед самим відплиттям, раптом запитав у неї: «А ви б не вийшли за мене заміж?» – «Ви збожеволіли», – відповіла перелякана жінка.

Лист до брата Юхима, у якому Кримський розповідає про цей епізод (так, усього лиш епізод), скидається на відволікальний маневр: мовляв, у мене давно інші симпатії, а шарфи для Марії – то тільки знак поваги. Але й через тридцять років, уже літній учений, він намагається відвести від себе підозру в «нечестивому» коханні до братової. Кримський пише від третьої особи коментар до згаданого листа, де ще раз, і дуже докладно, переконує нас, що не міг забути Марію Каменську протягом усього свого життя. Те, що він не міг забути Марію, – це правда. Те, що Каменську, – брехня.

Принаймні так вважав Орієталіст після того, як ретельно вивчив чернетку листа, що зберігається в альбомі поруч із фотографією Марії Орчинської-Кримської. І ще він був переконаний, що цю чернетку Агатангел Юхимович беріг аж ніяк не для нащадків. Для себе. І тільки через непередбачені обставини не встиг її знищити. Тому, коли краєзнавець Володимир Хоменко повідомив йому втішну звістку – будинок Кримських викупив Інститут сходознавства і там незабаром буде відкрито окремий музей, – Орієталіст твердо вирішив відвезти альбом у Звенигородку, але без цього листа.

Так збіглося, що й цього разу він виїхав туди в грудні – стояла така ж сніжна зима, але вже 1995 року. На автостанції він зійшов з автобуса з одним величезним пакунком під пахвою і вирішив одразу ж провідати будинок з екзотичною башточкою. Саме там справедливо і назавжди залишиться реліквія – він притискав її до себе, як живу істоту, з якою зріднився за довгі роки.

Містечко майже не змінилося, якщо не брати до уваги кілька панельних п'ятиповерхових коробок, що вирости на проспекті Шевченка. Тут досі стояла і знайома скляна забігайлівка, де колись волею випадку він придбав альбом. Змінився тільки Орієталіст – якщо його тут хтось і впізнає, то хіба що за окулярами з такими товстими лінзами, що за ними майже не видно його неприродно великих, темних очей.

Він звернув на вулицю Леніна і на першому ж будинку на розі побачив табличку, яка свідчила, що ця вулиця тепер носить ім'я Агатангела Кримського. Агат... ангел. У перекладі з грецької це ім'я означає добрий вісник. Добрий ангел...

Якийсь несусвітній смуток підступав до горла і перехоплював подих. Він думкою перенісся в липень 1941-го, і це переміщення в часі, здається, відібрало в нього всі сили. Але він чітко побачив, як цією вулицею промчав легковий автомобіль і підкотив до будинку академіка. Двоє чоловіків у цивільному рішуче, без стуку

ввійшли в незамкнені двері і побачили зодягненого по-селянському старого, який щойно повернувся з городу. Професорські окуляри з товстими лінзами видавалися якимись безглуздими на тлі цього одягу.

– Агатангел Юхимович? Збирайтеся! Нам наказано вивезти вас у Саратов. Туди вже евакуювали Академію.

– Куди вже мені! – здивувався Кримський. – Я хворий і немічний. А до того ж майже сліпий. Дні мої злічені.

– Це наказ. Ми не можемо допустити, щоб учений зі світовим ім'ям потрапив до рук фашистів. Так що покваптеся.

Він раптом усе зрозумів. Яка там евакуація! Це арешт.

Спершу його відвезли до Києва, потім до Харкова. Тут, у катівнях НКВС, почався тривалий, виснажливий допит. На відміну від більшості своїх колег, Кримський не визнав себе винним в антирадянській діяльності. Та коли йому запропонували підписати протокол допиту, він не вважав за потрібне заглиблюватися в суть фальшивого змісту. Зате не зміг стриматися в іншому – лінгвіст од Бога, Кримський, перш ніж поставити свій підпис під протоколом, ретельно виправив у ньому граматичні помилки слідчого.

Через кілька місяців, 25 січня 1942 року, він помер у кустанайській тюремній лікарні від виснаження. Мине ще півсторіччя, поки цей факт стане відомим завдяки свідченню його співкамерника Івана Гречинина, що відбував свій термін за баптизм.

Що ближче підходив Орієнталіст до будинку з башточкою, то дужче притискав до себе важкий пакунок, наче боявся, що в останню мить альбом хтось вирве з його рук.

Ось він!..

Орієнталіст застиг, приголомшений. Спершу йому здалося, що він заблудився, що перед ним якісь моторошні декорації чи примара з того ж сорок першого року. Тому що будинку... не було. Тільки обгорілі стіни дивилися на нього

чорними дірами вибитих вікон. Пожежа цілком проковтнула другий поверх разом з башточкою, навколо валялося обвуглене каміння, чорні дерев'яні головешки, вкрита сажею бита цегла...

Він, як астматик, хапав ротом холодне, просякнуте гаром повітря, він не вірив своїм очам. У нервовому пориві зірвав із себе окуляри і наосліп кинувся до чорної пройми дверей. Окуляри випорснули з його тремтячої руки, впали на камінь і бризнули на почорнілий сніг дрібними скалками.

Демон заперечення

Тайна вечера з Григором Тютюнником

Як же йому сказати? Як?

Ми сиділи в підвальному шинку Спілки письменників «Еней», який ось-ось мав зачинятися, часу лишалося обмаль, а мені все не повертався язик завести розмову про оту клятву «заковику», що не давала спокою цілісінький вечір. Я знав, що така балачка могла розгнівати його вкрай, що потім соромно буде глянути йому в очі, але надто великою була і спокуса. Можливо, він зрозуміє... може, щось придумає. Може...

Тютюнник того вечора був у гуморі, весело розгортав свій неповторний театр одного актора, перекиривляв спілчанське начальство, однак сказав, що коли його «виженуть з літератури», то піде працювати не в театр, а попроситься до Анатолія Авдієвського в хор Віршовки. Співатиме.

Здавалося, була слухна хвилина поділитися з ним своєю бідю, тільки ж... як? Йшлося про справу надто вже делікатну чи, ліпше сказати, каверзну. Того року видавництво «Молодь» оголосило свій черговий конкурс на кращий твір про молодого сучасника і дещо несподівано як на ті часи доручило вести цей конкурс Григорові Тютюннику. Тобто відбирати рукописи, які можуть претендувати на призові місця. Григир сумлінно перегортав гори графоманської писанини, дошукуючись живого слова, і деякі рукописи давав мені на рецензію для підробітку.

За умовами конкурсу кожен відзначений твір (бодай заохочувальною премією) «Молодь» зобов'язувалася видати окремою книжкою. І от надходив час підбивати підсумки. Тоді й викликав мене головний редактор журналу, в якому я редагував прозу і який, до речі, перед тим надрукував знамените оповідання Григора Тютюнника «Три зозулі з поклоном».

– Ти давно бачив Григора Михайловича? – спитав редактор.

– Ні. А що?

Він помовчав, прокашлявся, мугикнув, потім перескочив на інше.

– Був я в ЦК комсомолу... гм... квартира тобі не світить. Будинок вони здають, але тобі, гм, поки що ні, не виходить.

Молодіжні журнали тоді були друкованими органами Центрального комітету комсомолу, який, між іншим, розподіляв і житло для працівників преси.

Ну, що ж, знов не виходить, не світить. Це мені й так було зрозуміло. Але чому шеф спитав про Тютюнника? Григір не знав і дороги до ЦК комсомолу, а якби й знав, то ніколи б туди не пішов.

– Але є ще варіант, – сказав редактор. – Один впливовий чоловік із тієї установи подав на конкурс повість. Про ПеТеУ. Профтехучилище, знаєш, дуже актуальна тема. І якби тому чоловікові дати... премію, то він би усе вирішив з квартирою. Розумієш? Чого ж не скористатися таким моментом? Поговори з Григором Михайловичем.

– Ви що, не знаєте Тютюнника?

– Знаю... Однак... – він знову сухо прокашлявся, добираючи слів. – Може, та повістина не така вже й безнадійна. Ну, певно, що не шедевр, але ж тема яка актуальна – ПеТеУ. І тут не йдеться ж про першу чи другу премію. Хай буде третя, хай навіть заохочувальна, аби лиш... А раптом вона й так тягне на якусь відзнаку?

– Сумніваюся.

– Ну, подумай. Поговори з Тютюнником. Такого шансу більше не буде.

І от тепер я «думав». Ми вже вийшли з «Енея», проте я так і не наважився завести мову про ту «аферу». А лихий усе нашіптував: та хоч спитайся про ту повістину, може, вона й справді тягне на заохочувальну, і вовки будуть ситі, і кози цілі.

– Загляньмо ще до Ашота, – запропонував я Тютюнникові.

– Рушили.

Ашот, спритний бармен-вірменин, який тримав у своїх руках одну з київських кав'ярень, не був святою людиною, але мав одну славу рису, притаманну вірменам: коли я розмовляв із ним його рідною мовою, то Ашот так розчулювався, що не лише наливав наборг, а й міг спровадити за двері усіх клієнтів, аби не гули й не заважали поговорити. Коли ми заходили до нього з Тютюнником, бармен, незважаючи на чергу, що товпилася біля шинквасу, вискакував нам назустріч, захопливо знімав із Григора Михайловича білого міліцейського кожуха, і якщо не було вільного столика, то швиденько виносив його десь із-за «лаштунків» або забирав у самого адміністратора Діми, добродушного єврея, зовсім не типового для такої посади. Ашот, звичайно, не читав жодного оповідання Тютюнника, але якимось чуттям угадував у ньому великого письменника і дивився на нього з такою переляканою поштивістю, ніби до кав'ярні зайшов живий Гованес Туманян.

Власне, і того вечора, сидячи за окремим столиком у напіввірменській атмосфері, ми згадували Гованеса Туманяна. Єреванський журнал «Гарун» надрукував Тютюнникове оповідання «Три плачі над Степаном», а потім надіслав йому, як уже визнаному майстрові, анкету, в якій запитував про його ставлення до вірменської літератури. Тютюнник поскаржився, що тут його знання дуже скромні. Але тій «скромності» можна було позаздрити. Він глибоко знав і відчував прозу Гованеса Туманяна, якого у нас, та й не лише у нас, згадують лише як поета.

– Яке блискуче оповідання «Гікор», – сказав він. – У світовій дитячій літературі є три найкращі оповідання: «Школяр» Тесленка, «Гікор» Туманяна і «Маленький грішник» Коцюбинського. Але «Маленький грішник» – з невеличкою натяжкою. – Він злегенька всміхнувся самими очима. – Якби я Михайлові Михайловичу

переписав останній абзац.

Ось так. Ні більше, ні менше. Мабуть, Тютюнникові не подобалася оптимістична кінцівка цього трагічного оповідання, коли Дмитрик, щойно втративши матір і потрапивши до лікарні, тішить себе думкою, що не пропаде, адже світ не без добрих людей. Проте й серед «добрих людей» тяжко і страшно старцювати сироті – це на собі відчув Тютюнник, маючи за плечима одинадцять років і порожню торбинку.

Ашот подав нам коньяк вірменський, не розведений, певна річ, а тому я дедалі сміливішаю, набираюся духу і поволі, обережненько починаю здалеку. Мовляв, ось такий і такий чоловік написав повість про ПеТеУ, подав на конкурс, я її, щоправда, не читав...

– А я читав! – якимось сердито каже Тютюнник, і дві глибокі складки у його міжбрів'ї стають іще глибшими. – Читав. Жодного живого слова.

Я зіщулююсь і мовчу. Якщо «жодного живого слова», то далі немає чого й город городити. Ну її к бісу, цю аферу, бо зараз так розізли Тютюнника, що в нього вселиться демон заперечення і тоді вже взагалі ніякої розмови не вийде. Ні про що. В його оповіданні «Дядько Никін» є така дуже цікава характеристика цього вельми колоритного чоловіка: «Інколи в нього вселяється демон заперечення. Це по-моєму. А по-тітчиному: “О, вже його якась лиха година мордує!” Найчастіше це буває тоді, як машина не заводиться. Тоді йому нічого не скажи, бо все буде заперечувати – сердито і вперто. Стане, буває, біля воріт, зіпреться на костур і жде, доки хтось ітиме чи іхатиме повз двір. А на обличчі як написано: “Ну ж хай хтось спробує сказати мені, що небо вгорі... Зразу одбрию!”»

Ось такий демон заперечення, але, звичайно, на вищому, сказати б, філософському рівні вселявся іноді і в самого Тютюнника. У такій формі, мені здається, спрацьовував рефлекс самозахисту його оголеної і беззахисної душі. Коли він відчував у співрозмовникові фальш, лукавство, вдаваність (а таку гандж він відчував, як кленовий листок чує морози), то наїжачувався, ставав колючим, затятим, і вже хоч би що казав йому той чоловік, Тютюнник заперечуватиме і врешті-решт таки «одбриє» його з афористичним тріумфом. Ну, приміром, хтось із улесливіших, аби здобутися на прихильність Тютюнника, наївно починає йому догоджати, піддобрюватися:

– Оце прочитав, Григоре Михайловичу, вашу повість «Климко». Ви – справжній майстер!

– Який майстер? – паленіє Тютюнник. – Де ви взяли це слово? Писати – це любити. А хіба можна майстерно любити? Скажіть, шановний, ви що, майстерно любите свою матір?

«Шановний» почувается ні в сих, ні в тих і за іншого разу, пританцьовуючи коло Тютюнника, буде обачнішим. Якщо, скажімо, мова зайде про Стефаника, то він уникатиме слова «майстерність», бо Стефаник – це любов і страждання, але Тютюнник обов’язково його переб’є:

– То майстер. Що тут багато балакать? Страх люблю майстрів!

Класичним прикладом бунту демона заперечення був один випадок, коли Григир Тютюнник подав до секретаріату Спілки письменників заяву з проханням надати йому творче відрядження на Донбас (край його дитячих поневірянь) на два місяці. Поки засідав секретаріат, Тютюнник у колі друзів, тут-таки в Спілці, казав похмуро: «Думаєте, вони дадуть мені відрядження? Еге, жди. Вони ж знають, що я не “оспівуватиму” те, що ім треба».

Аж тут виходить із засідання секретар Спілки Юрій Збанацький і прямо до Григора:

– Вітаю, Грицю, підписали тобі відрядження, їдь на здоров’я. Підеш на шахту, разом з гірниками вугілля покопаеш для досвіду.

– Я його туди не закопував – і відкопувати не збираюся, – «одбрив» Григир.

Він аж потемнів з лиця, опустив плечі й озирнувся до друзів.

– Чули? На два місяці з Києва висилають. Я ім тут кісткою в горлі.

Дух цього демонічного генія витає у суворій Тютюнниковій прозі, заперечуючи все нице й потворне, все те, що викликало у ньому спротив і пекельний сум. Пекельний сум і муку, яка виморювала його сили, але живила у ньому творця.

Я не можу дивитися в його зболені очі й мовчу. Мені соромно.

- Чому ти спитав за нього? – якось ураз насторожився Тютюнник.

- Та... Просто так.

- Не бреш! – пропікає мене вимогливим поглядом.

- Не варто про це й говорити.

- Ні, якщо вже почав, то кажи.

І я переповідаю йому розмову з редактором. А що тут, власне, приховувати? Хай знає, що бувають ще й такі «умови конкурсу». Я ж не прошу, аби він дав графоманові премію.

Тютюнник довго мовчить. Він спантеличений. Але не злий. Демон заперечення ще не вселяється в нього. Тютюнник, здається, здивований чи навіть приголомшений тим, що, виявляється, може скластися ситуація, коли високопосадовий функціонер залежить від нього. Григир добре знає і те, що таке для людини власне житло. Сам набувся по чужих закапелках, по тісних кутках, а путньої хати не мав до смерті. Жив із дружиною та двома синами у двох суміжних дрібних комірчинах, прохідна правила йому і за робочий кабінет. Бачив він і мої наймані закутки на чужих смітниках. Однією з причин його постійного самоспалення було те, що чужу біду він сприймав чи не гостріше, як свою власну.

- Тю! – вигукує Тютюнник і додає: – Сказав я перший склад свого прізвища. Це інтер-р-ресно! Але ж немає там жодного живого слова!

- Ну, то й годі про це.

- А може... що б же його таке придумать?

- Забудьмо, – кажу я і повертаюся до Ашота. – Ахпер-джан, еркугат коньяк бер, хиндрем[1 - А принеси-но, братику, ще два коньяки.].

Григір принципово не торкається чарки. Він думає.

– А що, коли сказати, що премію дадуть, вони тобі – ордер, а ми тоді р-р-р-аз! – і назад премію, – міркує вголос Тютюнник. – Ні, не те! А що... коли справді дати заохочувальну...

– Але ж потім треба видавати книжку.

– А ми переграємо. Скажемо, що заохотили премією до подальшої праці, а на книжку рукопис поки що не тягне, га?

– Це ж не сільський початківець... З такими хлопцями це діло не пройде.

– Справді. Не те! – погоджується Тютюнник. – От же ж і приключка. Слухай, а може, нам переписати цю сірятину наново?

– Не те! – вставляю замість Тютюнника його улюблений вислів.

– А може, вони тобі хату, а ми ім...

Уже й не згадати усіх тих відчайдушних варіантів, які вимудровував того вечора Григір Тютюнник, і врешті-решт він так себе розпалив, що в нього ось-ось мав уселитися демон заперечення.

– Ніяких премій, ніяких квартир, – «самозречено» сказав я і докинув ще одне його улюблене слівце. – Баста!

Я взяв чарку і, «битий горем», вихилив її до дна.

– Немає тут ніяких варіантів! – твердо підсумував я, щоб закінчити цю прикру розмову.

Але демон заперечення вже розпростер свої крила.

– Є!!! – раптом вигукнув Тютюнник і підняв угору вказівного пальця. – Є!

Я відкрив рота і з надією витріщив на нього очі, але Тютюнник зробив таку довгу паузу, що ледве не витяг із мене жили. Він поволеньки взяв чарку, потримав її, потім так само поволі випив, поставив на стіл і подивився мені в самісінькі зіниці.

- Вихід тут тільки один, - сказав він. - Забирай мою хату. Та й живи!

Тверда земля Олександра Сацького

«Ось і п'ятдесят. Навіщо люди знають, скільки ім? Думали б собі, що попереду вічність. Але ж відчуваю себе спокійним, сильним і молодим. І скільки ще попереду роботи! Оповідань - 100, повістей - 30, романів - 10. Вони готові, залишилось тільки записати», - занотував у щоденнику 16 листопада 1980 року Олександр Сацький. Він зробив цей запис у день свого п'ятдесятиріччя і ще не знав, що з отої вічності попереду в нього лишилося всього лиш п'ять років. Дуже і дуже мало для справдження таких великих творчих намірів.

Але й зроблено було вже багато. Побачили світ повісті «Назар», «Клени», «Ця тверда земля», «До людей», «Моя далека сторона», «Я родом з дитинства», інші прозові твори, які, щоправда, ішли до читача усічені, перемацані цензорами-редакторами, з котрими письменник не знаходив спільної мови до свого останнього дня. Загалом ж більше відомі кінофільми, до яких писав сценарії Олександр Сацький, хоча загал майже ніколи не знає сценаристів ба навіть найцікавіших кінокартин, як, скажімо, дітлахи не знають, хто написав для них «Червону Шапочку» чи «Попелюшку». Якщо ж ми уважно перечитаємо титри таких популярних свого часу фільмів, як «Перевірено - мін немає» («Ловчен-фільм», Югославія), «Марина», «Київська соната», «В бій ідуть лише "старики"», «Вир», «Сказання про матір» (Казахфільм), то побачимо там ім'я Олександра Сацького. Більше двох десятків дуже відомих свого часу кінофільмів...

Тільки той, хто хоч приблизно уявляє мерзенну кухню кінотворчості, може здогадуватися, скільки сил, нервів і крові віддав письменник цій праці. «Невже це я написав усі ці сценарії і всі їх "пробив", і оце ще живий?» - здивовано запитував себе сценарист у тому ж таки щоденнику. І далі: «Немає нічого страшнішого від бездарних людей, що поставлені керувати мистецтвом».

Та якщо, зважаючи на вагомий творчий результат, багато хто вважав, що його доля в кінематографі склалася майже щасливо, то життя Сацького-прозаїка сповнене дикого драматизму і незбагнених парадоксів. Письменником він був

од Бога. Народився 1930 року в станційному містечку Пологи Запорізької області, де жили переважно залізничники, які, за висловом Сацького, не «розмовляли, а балакали». Козацькі нащадки, вони зазнали найпотворніших деформацій колоніального життя, яке наклало відбиток не лише на мову цих людей, а й на долі, на душі, на мислення, і навіть на їхні прізвища, коли, скажімо, Черкаса записували Черкасовим, а Соцького – Сацьким. І все-таки це залізничне містечко було кровиною України і водночас витворило свій особливий колорит, своє життя, свій світ, який так любив письменник, народжений тим-таки світом, – віддав-бо йому свої найкращі слова, найболючіші почуття, найглибинніші думи.

Споглядаючи з вікна своєї київської квартири хрещатиківський мурашник, він найчастіше говорив про Пологи, про своїх земляків, і ті побутово-комічні розповіді були такі смаковиті, що самому хотілося поїхати в Пологи і жити серед тих людей. Мріяв так розбагатіти, щоб купити всім родичам мотоцикли... Там, у Пологах, видно, водилася якась особлива пристрасть до мотоциклів. Зрештою, не обов'язково було сідати на поїзд, щоб потрапити в залізничне містечко. Досить узяти повісті Сацького, у яких світло таланту вихоплює із похмурих буднів те, чого ми, може, й не помітили б із найближчого близька. Мабуть, кожен наш край, кожна найдальша сторона рано чи пізно породжує свого письменника, аби наблизитися до всієї України, а відтак і цілого світу.

Та от дивина: автора багатьох повістей, оповідань, п'єс, кіносценаріїв не приймали до Спілки письменників України. І це в той час, коли декого обдаровували письменницьким квитком за упорядкування збірки чужих віршів «Комуністи, вперед!», за кілька статейок, перекладів, чи й так – невідомо за що. І це тоді, коли рекомендації для вступу до письменницької спілки Олександрові Сацькому дали Василь Земляк, Григорій Тютюнник, Анатолій Дімаров. І це тоді, коли знаменитий і вельми авторитетний Віктор Астаф'єв писав про повісті Сацького: «Це велика література, а про велику літературу нема чого розводитися. Її треба друкувати!»

А друкувати не хотіли. Звинувачували наше письменство в провінційності, хуторянстві, сусальності, кучерявості, та як тільки з'являвся твір суворой правди, твердого чоловічого слова – перед ним виростала стіна. І, висотавши свої нерви у київських видавництвах, деякі талановиті письменники іноді зверталися до Москви, аби побачити своїх «діток нерозумних» бодай у чужій одежині. Олександр Сацький, замість того щоб писати нові, уже готові в уяві твори, заходився у розпачі перекладати російською свої недруковані повісті. Його можна було зрозуміти: митцеві необхідне самоствердження. Тут, удома, його

обминають, ховають від нього очі, а там заохочують найвідоміші, найіменитіші, і сам Андрій Тарковський пише про повість «Телячий язик»: «Це те, що висіло в повітрі років 10–15, а ти впіймав його і передав в образах ... це не відкриття, це одкровення».

Однак і там, на чужині, рукописи Сацького ще довго ходили по руках, призбирували компліменти, «ахи» та «охи», а широкого світу не бачили. І лише через рік після смерті письменника (ну звичайно ж, після смерті) у Москві нарешті виходить об'ємний том «Эта твердая земля» («Советский писатель», 1987 р.), який умістив вісім повістей. І те, що за його життя не викликало б особливого подиву, сьогодні ріже по серцю – «перевод с украинского автора». Хто тепер скаже, скільки його нових творів поглинув отой «перевод»? А втім... ніхто навіть не знає, коли прийдуть до нас усі написані повісті Сацького рідною мовою.

Я познайомився з ним десь чи не 1980 року, коли письменник заніс до редакції журналу «Ранок» оповідання «Гоц-гоц». «Ранок» тоді був на підйомі, публікував багато цікавих речей, які не пройшли цензурне сито інших видань. Досить сказати, що саме цей журнал уперше надрукував «Три зозулі з поклоном» Григора Тютюнника. Либонь, добра репутація часопису привела до нас і Сацького. Якраз перед тим «Літературна Україна» надрукувала його оповідання «Ванькова мати» – «розкішну річ», як сказав би Валерій Шевчук, бо саме так він згодом охарактеризував і «Гоц-гоц» («Ранок», 1981 р. № 4). Розкіш та полягала у розкутій сміливості письма, у вмінні автора не мотивувати людські вчинки, а розкривати їхню природу. Розкривати гостро, безжально.

Таким же гострим, жорстким, часом колючим видавався і сам автор цих творів. Худорлявий, стрункий, підтягнутий, він був меткий у рухах, меткий у погляді проникливих очей, у яких десь далеко-далеко вловлювалася скептична смішинка. Любив просту, практичну вдяганку – картуз, військова зелена сорочка, що «справляло враження» на кіностудійну публіку, голінну до всіляких екстравагантій. Те враження особливо загострювалося на тлі міщанських чуток про фантастичні гонорари кіносценариста, і мало хто знав, що після «фантастичних» гонорарів він іноді роками не мав підробітку і сам дивувався, як його дружина Людмила (він називав її Люба) могла приготувати страву з повітря. Я сам бачив його анкети, де у графі «місце роботи» так і стояло – безробітний. А формені сорочки, либонь, лишилися ще з війська, бо відразу після школи Сашко Сацький навчався у Дніпропетровському і Томському зенітно-артилерійських училищах, а потім служив на Далекому Сході.

Не знаю, як удалося йому вирватися з армії, але 1957 року Сацький втікає до Москви і вступає до інституту кінематографії (ВДІК) на відділ кінодраматургії. Якщо в ті часи до знаменитого інституту приходили переважно «діти великих батьків» у замшевих курточках, Василь Шукшин прийшов у кирзових чоботях, то Олександр Сацький з'явився у військовому строї «справжнім мужчиною», і цю чоловічу справжність, готовність постояти за себе (часом грубувату й нестриману) він зберіг назавжди. Ненавидів улесливості, підлабузництва, різав у вічі матінку-правду всім, незважаючи на чини («Все більше зустрічаю сволоти серед членів партії»), і це, звичайно, не створювало йому ні житейського комфорту, ні творчого затишку. Ніколи не комплексував сліпим схилинням перед авторитетами, мав свої власні критерії в оцінці малого й великого. Був такий гріх у письменників старшого покоління, особливо у спілчанських функціонерів: вони завжди казали молодим, що не треба поспішати писати, треба спершу набратися досвіду, іти на завод, на колгоспні лани, іти в гущу людей (я й досі не знаю, що воно таке – людська гуща), і ці поради-рецепти якимось розхолоджували, викликали майже апатію до літературної праці. Уроки Сацького були цілком протилежними. Він радів кожному вдалому оповіданню молодого автора, казав, що такого не напише ніхто з отих повчальників, працєю, працєю день у день, поки є сили («Прийшла фраза – запиши, бо більше вона ніколи не прийде»). Це була виняткова риса письменника – вселяти молодим віру у власні можливості, і після кожної зустрічі з ним хотілося працювати.

Іноді мені здається, що Олександра Сацького тому й не приймали до Спілки письменників, бо дехто боявся його бунтівного характеру, неприхованого спротиву до роздування авторитетів («Вони пишуть не чорнилом, а пахучим вазеліном»), когось страхала звичайнісінька людська відвертість, коли тобі прямисінько в очі скажуть, хто ти є насправді попри всі нагороди й лауреатства. («Зустрів одного із секретарів Спілки. Сказав, що читав його новий роман. А він: давай зробимо кіно. Не можна, кажу, з лайна робити кіно»).

Та за тією нещадною прямою, грубою, часом солоною, часом перченою фразою ховалася вразлива душа вродженого інтелігента, душа, яка вже не витримувала тотальної фальші, лицемірства, взаємозахвалювального сюсюкання. Коли ж ішлося про чужу біду, про кривду, несправедливість, ця душа переймалася найщирішим співчуттям, письменник спершу мовби аж зіщулювався перед незбагненною алогічністю глумління, а потім ураз вибухав, кидався до телефону, стукав у всі двері, звертався до тих, хто, на його думку, міг зарадити справі. Він, до речі, вмів артистично імітувати чужі голоси, зокрема, дуже вдало підробляв тембр Павла Загребельного й іноді міг по телефону накричати на когось від імені вельми впливового на той час живого класика. Допомогало.

Пам'ятаю, як перш ніж знімати «Вир», на роль Тимка пробували Михайла Тютюнника – небожа Григорія, сина Григора. «Не грає, а живе в “шкурі” Тимка, – казав про нього Сацький. – Мишко тут кращий за професійних акторів». Однак чиновники Держкіно УРСР заборонили знімати Михайла: «Тютюнники – вони всі крамольники. Досить того, що ми дозволили екранізувати “Вир”». Тоді Сацький обдзвонив усіх державних лауреатів, усіх орденоносців, Героїв Соцпраці, депутатів, членів ЦК і т. д. (було, бач, щось і наївне у цьому суворому чоловікові), але знов-таки у запальних суперечках тільки нажив собі ворогів, а на роль Тимка... виписали з Москви Тараторкіна.

«Гаразд. Житиму далі. Але як писати, як? Брехати треба вчитися. Щоб література служила тільки мені, а не людям», – гірко іронізував Олександр Сацький у своєму щоденнику. Однак брехати він так і не навчився, та й ніколи цього не прагнув. Талант прозаїка у тому й полягає, що навіть небилицю він робить правдивішою за бувальщину.

Якось мені довелося побувати з Олександром Сацьким у Мінкульті на офіційному обговоренні однієї п'єси про війну в Іспанії. Зайшла дискусія, зокрема про епізод, де партизан збиває з автомата літак, що летів низько над землею. Котрийсь із чиновників запевняв, що це неможливо – збити літак з автомата. Сацький подивився на нього з іронією і раптом сказав:

– Знаєте що, голубчику? Літак іноді й сам падає. Навіть без автомата.

* * *

Перед очима один день ранньої-ранньої, молодесенької весни, яка іще не цвіте, а тільки тремтить у передчутті того цвіту. Олександр Сацький гукнув мене до себе на дачу (робота в кіно таки дозволила йому купити будинок у Ворзельському лісі), і там, при багатті та при донебесних соснах, ми гомоніли до смерку. Про Тютюнника і Земляка, про Шукшина і Астаф'єва, Довженка і Тарковського, а найбільше він говорив знову ж таки про свої Пологи, про той куточок Запорізького краю, який випровадив його у широкий світ, але й від себе не відпускав, не відпускав...

Господар діставав з льоху домашнє вино (він його сам робив, хоча до спиртного був зовсім байдужий), – оце з яблук, оце зі смородини, – і на душі було світло

й погідно, і здавалося, що попереду ще тисячі й тисячі отаких днів, попереду – вічність. Тоді я не знав, що з отієї вічності Олександрові Сацькому залишилася крихта, що невдовзі гримне Чорнобиль, і ми, кияни, похапавши на оберемки дітей, кинемося наосліп хто куди, і того ж чорного року відійде за обрій скорботи мій старший товариш.

А того березневого дня на прощання він подав мені пучечок пагонів:

– Постав удома у воду. Це форзиція. Через день-другий спалахне жовтим цвітом.

Так воно і було... Ясний жовтий цвіт. У народі його називають золотим дощем.

І тепер, як тільки надходить рання весна, ще несмілива, ще молоденька, яка тільки-но пробивається крізь мерзлоту, а ще коли десь побачу, як засвічується кущ форзиції, завжди згадую Олександра Сацького. І хоч душу огортає жовтий смуток, хочеться працювати, хочеться щось робити...

Політ в'язня

Розмова з Тарасом Мельничуком, почасти ним же записана та доповнена рукою поета місячної ночі

Бачу. Він лежить на підлозі у найменшій кімнаті Ірпінського будинку творчості й хапливо записує на окрайцях паперу слова, що линуць до нього десь із неба. А може, летять від самого місяченька, якого він так любив, що рука сама тяглася до пера, коли той засвічувався у небі. Він худий, довгочубий, бородатий, сивий, схожий на мольфара чи й самого Саваофа. На зібганій постелі сидить, як пані, кицька на ймення Катруся й не зводить здивованих очей з поета, котрий уже знемагає від повені місячного сяйва, від повені слів, до яких він промовляє уголос:

«Годі! Я вже не здужаю вас записувати, ходіть собі далі, а мені дайте спокій».

Але слова не слухаються його й рівно лягають на папір з-під змореної руки, як лягає зерно в розпушену землю з твердої долоні сівача. Бо це були слова, суджені Небом тільки йому, Князеві Роси, і вони знаходили його на землі

повсюдно, знаходили й там, за сімома тюремними мурами, куди не міг зазирнути навіть місяць.

Тараса Мельничука кидали за ґрати двічі, та, власне, усі свідомі літа його ловив і ловив цей світ – і то не лише у філософському, сковородинівському сенсі, а в прямому значенні цього слова.

Він уже був лауреатом Шевченківської премії, а не знав достеменно, чи реабілітований, чи ні, бо ті, хто гнався за ним усе життя, й далі правили світом і реготали на згарищі його батьківської хати.

Так випало, що якраз після вручення Тарасові Мельничуку Шевченківської премії в березні 1992 року він, перш ніж повернутися до Коломиї, зупинився на тиждень у мене, в київській квартирі. Хворий, із тяжким кашлем, поет майже не виходив з помешкання, але так само, як і в Ірпені, навіть ночами не хотів лягати в ліжко, примощувався обіч нього на підлозі й час від часу щось занотовував собі на клаптиках паперу.

Свідомий того, що цей сивобородий мольфар слова, схожий на бога, у справедливому майбутньому стане гордістю української літератури, я занотував розмову з Тарасом Мельничуком «для друку». На деякі запитання він записав відповіді власною рукою, а тому цей діалог не є спогадальним, коли в пам'ять втручається ще й уява. Це – живе слово поета, слово-свідчення, яке він записав рівно за три роки до свого безсмертя.

– Я людина-сова. Сич, пугач. Людина ночі. Людина місяця. Я з місяцем ходив по горах, вилазив на скелі. Любив його, і він – мене. Місяць піднімав мене у височінь, диктував метафору і малював образ Бога-Творця. А Ісус був у серці. І я знав: хай буде слово мале, але живе, як росина. Бо що з того, що море велике, як вода не годиться. Тож нащо у Бога й день, як у мене, козака, є місяць. Я вдень не пишу, тільки вночі.

– А буває так, що тобі взагалі не пишеться?

– Ні, я такого не знаю, бо ніколи себе не силую. Ніколи не кажу собі, що мушу писати, воно само приходить. Я зовсім не напружую мозок. Віршів у мене пропало набагато більше, ніж є. Я фізично неспроможний записати усього, що мені являється. Хотів би написати роман, та не маю сили навіть занотувати

автобіографію. Іноді мені здається, що дивлюся на світ мертвими очима. Але часом спалахує іскорка. І коли напишу кілька рядків, то оживаю. Слово дає мені живлення. Це взаємодія: я оживляю його, а воно – мене. Однак мозок і серце ніколи не треба гвалтувати. Цей світ мусить працювати без напруги. Хоча... Я нічого не можу довести до пуття. Написав, розкидав, загубив. Що ти хочеш з блукальця? Ненавиджу, коли хтось прибирає мені в кімнаті, на столі. Тоді я нічого не знаходжу. Видиш, коли я мав свою хату, яка згоріла, то там була тиша, спокій. Тільки я і Бог. Там я дуже швидко набирався сили. Позаторік з 19 на 20 серпня (це мій день народження) зробили мені подарунок – спалили хату. Душу спалили. І я знаю палія.

– Чому ти не подав до суду на нього?

– Навіщо? Що він відшкодує? Вірші за мене напише? Тепер я місця собі не знаходжу. А думки, цікаві образи приходили до мене й сьогодні. Та й утекли. І більше не повернуться. Вони до мене ніколи не вертаються, якщо відразу не запишу. Слово – жива істота. Воно світиться. А поет – посередник між Богом і людьми.

– Ти віриш у Бога?

– Я його відчуваю. Навіщо вірити чи не вірити? Він є. Це мій Бог. Творець. Він рятував мене від смерті навіть тоді, коли я сам не хотів жити. А я часто просив собі смерті. В народі кажуть: «Дощу і смерті не проси». Я ж просив. Завжди був у конфлікті зі світом. Навіть із рідними. Завжди був самотнім.

– А в дитинстві? Що було найсвітлішого? Кожен виносить із нього щось незабутнє...

– Дитинство було паскудне. Війна, шанці, німці, москалі, мадяри. Пам'ятаю, як один мадяр тицяв мені шоколядку, а я втік од нього. Змалечку я дуже любив дощі. Осінні, літні, весняні. І вічно був мокрий, ще з пастушка. Видно, я ще й людина води. Мама казала: «Ти як кумка». Це в нас так називають жабцю-джерельничку. В окопах, траншеях було повно каламутної води, і я купався в тих ковбанях. У нашому селі Уторопах іще протікали річечки Уторопець і Доліпотік. Я з них не вилазив. Любив страх. Щоб у грудях хололо і дух перехоплювало. Любив вилізти на високе дерево або стояти над прірвою. У річці ловив руками рибу клень у кашіцях. Це, знаєш, такі печери у коріняччі старих верб. Я був там

заплутався і ледве виборсався. В одній кашіці жив Цмок, який ловив дітей. Я бачив його велику і страшну голову. Тепер уже немає річки Уторопець, колгосп отруїв гнояркою. І Цмока отруїв. Та й не тільки Цмока. Йой, а які черемхи росли над потоком! Одна велетенська – то мама. І дві менші, її двоє діток.

– Ти, напевно, змалечку писав вірші?

– Та було. І вже тоді мене, ще малого школярика, вперше за них репресували. Брати. Знайшли в мене вірші, у яких я бунтував проти них і тата. Знайшли і нумо встидати. Я мусив стояти і слухати, як вони читають ті вірші уголос. Згоряв од сорому, а втекти не давали. Ще я любив їхати, проте не мав ровера. Тато зробив його мені з дерева, без педалів. Можна було їхати тільки згори. Я завжди чекав-виглядав березня, коли зацвітали біленькі окрадки. Це як у вас підсніжники. Потім з'являлися фіолетові бриндушки, які ростуть лише в Карпатах. Вони зацвітають і пізньої осені – зустрічають весну і зустрічають зиму. Оце й усі мої дитячі радощі, про які ти питав. Ні, брешу. Я не сказав, можливо, про головне. Великою втіхою мого дитинства були книжки. Під піччю горів каганець із гільзи-сорокап'ятки, і я читав Шекспіра. Довкола мене лаять великі чорні таргани, я їх називав «пани в чорних плащах». Але вони не кусаються, і мені затишно в цьому підпіччі. Я переписав у зошит всього «Гамлета», бо мусив віддати книжку. Читав «Біблію» і відчував у ній вічну таємницю, закриту метафору, якої ніколи до кінця не збагнути. Такою ж загадкою віяло і від Шекспіра. Мені так добре було з тими книжками при каганці, я так призвичаївся до тісного затишку, що ніколи б не зміг писати у великій залі. Відтоді постійно шукаю такого кутка, до якого б я зміг забитися, заховатися від усього світу. Але не знаходжу.

– І все-таки, Тарасе, ти постійно писав, хоча в побутово-життєвому розумінні мав від того тільки лихо. Коли почалися найбільші прикросі?

– Десь у 1964-му році я жив у Глибокій на Буковині. Була в мене тоді друга жінка, молода, гарна. А я працював у районній газеті, у відділі сільського господарства й отримував 100 карбованців. 30 платив за квартиру. Жінки тоді гарно зодягалися, то й моя ж хотіла вбратися. Зодягни пень, то буде подобень. От я й вирішив десь виступити з віршами, підробити копійку. Поїхав у Чернівці, там був вечір поезії в університеті. Пам'ятаю, сиділи в президії Микола Бурбак – він тоді очолював Чернівецьку письменницьку філію, Андрій М'ястківський із Києва, з редакції журналу «Дніпро», ну а решта – комсомольці. Якимось дивом і мене посадили в президію. Як гостя чи що. Бурбак каже: «Хлопці, по одному віршу читайте». А я саме написав велику поему «Осанна»! Що мені той один віршик?

Беру і читаю. З трибуни. Коли чую: стукають-дзенькають по графіну, мовляв, годі, закінчуй. А із зали кричать: «Хай читає, не затикайте рота!». Читаю далі, аж мені волосся сторчма на голові стає. «Дзень-дзень!» – стукотять по графіну, нервує президія. «Не перебивайте!» – волає зала. Я увійшов в екстаз, читаю на повен голос, не зважаю ні на кого. Біса ви мене зупините!

– Ця поема також не збереглася?

– Ні, слухай далі. Дочитую я «Осанну» й відразу виходжу в коридор, – знаю, що зрубав гілляку під собою. Коли це вибігає і М'ястківський: «Дайте поему, ми надрукуємо в журналі “Дніпро”»! Я, дурний, не дав. Виходить ще колишній мій викладач, на очах сльози: «Я не знав, що мав такого студента».

– Хіба ти до того не друкувався?

– Пастушенко у Вінницькій міжрегіональній газеті дав сміливу добірку. Потім я ще послав туди вірші. Коли це після того виступу в Чернівцях викликає мене заступник редактора тієї газети, та ще й посилає по мене машину. Дружина Маруся вагітна була, сідає зі мною, а в машині ще двоє хлопців у чорних плащах. І везуть, куди ти думаєш? Прямо в кадебе. Маруся відразу вгледіла вивіску на фасаді, а я ще й не туди, ніц не можу второпати. Потім мене самого заводять до кабінету, й один із них різко витягує шухляду зі столу і кидає переді мною фотокопії тих віршів, що я послав до газети. «Твої? Пиши пояснювальну». А що мені пояснювати? Що я хотів купити жінці пальто? «Це антирадянщина!» – «А що це таке?» Василю, чоловіче, хочеш – вір, хочеш – ні, але я справді тоді не знав, що таке антирадянщина. Бо не мав ні радіо, ні телевізора. І це на мене впало, як половик на курку. Половик – то по-нашому яструб. «Не буду я нічого писати й пояснювати», – кажу. Тоді до кімнати вдирається кирзова морда і в гавкіт до мене: «Пиши!» А я теж у крик: «Не буду!» Затявся. Тут знову підступає той перший, спокійніший, і наказує кирзовій морді вийти. А до мене тихенько так, довірливим тоном: «Тарасе, не зважайте на нього, цей чоловік підготовлений для Румунії. А я... я сам люблю літературу, закінчив університет, але так сталося, що пішов працювати в органи. Тарасе, я бачу, що ви справді нічого не розумієте. Прошу вас, напишіть кілька слів, що ви схибили, бо від вас не відчепляться». І продиктував мені, як то треба писати.

– А ти можеш щось пригадати з отих віршів, за які вони напосіли на тебе?

– Мало. Зовсім мало. Хіба ось такі рядки:

Що я маю?

Серце незаржавіле,

Гойний торс, наче круп коня,

Та відрізані матері коси

сиві, аж білі,

Й руку батька,

Яку відрубала війна.

Буть рабом для мене –

Сама насолода.

Бунтувати навіщо?

Змиривсь я давно.

Ось вам шия моя

Й шия мого народу –

Налигайте і натягайте

Поглибше ярмо.

Й ото з 1964-го року вони як сіли на мене, то не злазили вже до 86-го. Ніде не давали роботи. Куди не приїду, мурло каже: «За 24 години геть!» Ні прописки, ні роботи. Я поїхав у тайгу, в Томську область. Туди засилали людей, а мене й звідти вигнали. У 1971-му році прибився додому. За що жити? Як? Одного разу пішов у село, де буфет і крамниця, купити цигарок. А на душі тривога, зима була. Аж підходить секретар селищної Ради. «Ходи, – каже, – завтра прописатися». У мене серце тенькнуло: завтра ж субота, тут щось не те. Але він ще улесливіше: «Ходімо до буфету, Тарасе». Заходимо, чую, смажать щось, а на столі вже горілка й пиво. І ще пара підлабузників його сидить. «Щиро» п'ють та наливають. Е, думаю, треба тікати, бо халепи тут не минути. Я потихеньку відшився від них, і на другий день пішов не до сільради, а заїхав до Косова, а там у мене товаришка була, Зена. Ніч перебув, удосвіта встаю, збираюся на Кути, а там далі

до Вижниці, а там... Тільки ж на душі так тяжко, тоскно. Ще й січень надворі, я боюся цього місяця, він нещасливий для мене. Дійшов до автобусної станції, аж тут якийсь чоловік: «Тарасе, здоров! Не впізнаєш?» – «Ні». – «Та ж ми випивали разом у буфеті. Я – Леонов. Начальник Косівського кадебе просив, щоб ти зайшов до нього. Іду я з ним плече до плеча, як Довженко зі Сталіним. Бічним зором бачу ще «хлопців». А в мене підошви слизькі – не втечу. Завели мене в районне кадебе. Там їхній начальник і ще якийсь бурмило вже ждуть. Кажуть мені, що треба їхати в Івано-Франківськ до начальника обласного кадебе. Садять у машину, і та летить з такою швидкістю, що я не знаю, як ми не перекинулися. Йой, чоловіче, яка страшна невідомість. Я зрозумів, що вже заарештований, але що далі? Не знав, що мені можуть присудити. Рік, п'ять, десять, двадцять років? Чи, може, розстріляють. Не знав. І справді, далі розмова була коротка. Потім камера, слідство, допити. Суд. Закритий. Дістав я чотири роки за антирадянську пропаганду та агітацію. Далі пішли етапи. Львівська, Харківська, Свердловська, Пермська тюрми. Зб-та зона. Сумнозвісне селище Кучино... Де Стус загинув... Не хочу. Не хочу згадувати.

– Що найтяжче в неволі?

– У неволі, чоловіче, найтяжча неволя. Але в тюрмі я плакав тільки раз. Коли один мій товариш, нині знаний політв'язень, не дав мені на етапі «Кобзаря». Я нічого ніколи ні в кого так не просив, як Тарасового «Кобзаря». Та він не дав, тримався за нього, як за молитовник.

– Але ж ти писав і там, на зоні?

– Так, звісно. Там я готував навіть рукопис поетичної книжки. Це робиться так. Витрушуєш тютюн із дешевої цигарки і маєш дрібний аркушик. Олівець загострюєш, як голку. Тоді на такому папірці вміщується з одного боку 80–120 рядків. Господи, скільки я капарів над тим рукописом. Місяцями! І знов мав від того лише гризоту. До людей той рукопис не потрапив. Левко Лук'яненко, з яким я сидів, сказав, що не було змоги передати мої вірші на волю. Я знав, що передавали багато статей, різних свідчень, відозв, а от поезію... Ні, чомусь її цінували менше. Ти не можеш собі уявити, як мені було боляче, коли оту свою «книжку» довелося зжувати над рукошійником. Кажуть, рукописи не горять. Брехня! Не кажіть мені цих слів. Одне й те саме не напишеш, як не ступиш двічі в одну ріку.

– 1976-го тебе звільнили під адміністративний нагляд. А через два роки знову був суд. Репресивні органи часто вдавалися до різних провокацій, аби політичне судилище замаскувати під кримінальне. Здається, так повелось і з тобою?

– Атож. Дали мені в зуби в сільській забігайлівці. Спровокували бійку. Свої ж таки, місцеві. І почалося судилище. На мене полювали, як на вовка. Я ще два тижні переховувався в зятя. Потім приїхала міліція, знайшла до всього закуску на горілку. Цькували з усіх боків. Гей, чоловіче, коли тебе поставлять до стіни, не сподівайся, що хтось заступиться. Несправедливість убивала мене. Ти от питаєш, що найтяжче в неволі. То це вона, несправедливість. Видиш, Василю, багато людей знало, за що сидять. Уже там, серед кримінальників, пам'ятаю, один танцював, примовляючи: «Я помстився, я двох убив, як псів, їх немає, вони там, а я танцюю по них, а не вони по мені». А що я? Я хотів людям тільки добра. Моя поезія була передчуттям лиха для світу. Тільки поет володіє таким передчуттям і здригає совість народу. А з другого боку – це жебрак, з якого сміються. Бо якщо він не слуга, то ніц не має. Лише віддає. Поет – це ще й предтеча, а предтечам, як відомо, відрубують голови. Хіба Стусові не відрубала голову комуністична імперія за те, що він провістив її загибель. Поет – вічний бунтар, навіть за влади золотої. Поезія для поезії – це гарно, це зовсім неважко. Але ж є біль. Найбільший біль у моєму серці – це Україна. Видиш, як сталося: те, що для мене найдорожче, стримить ножом у моїх грудях. Україну я не можу забути ані на мить. Якби я мав можливість стати проти вандалів зі зброєю! Ти не дивись так на мене, не думай, що я тільки для віршів народився. Я жорстокий. Але в часи УПА я був маленький, інакше був би там. Жаль, спізнився. Доля. Так вона вирішила. Знаєш, іноді я сердитий на бандерівців. Часом мені здається, що в наших Карпатах ніяка сила не могла нас здолати. Є такі гори, такі скелі, де вдвох треба йти тільки поруч, бо зірвеш камінь на того, хто йде позаду. Не вистояли. Бо й серед нас були зрадники, покручі і перевертні. Правду кажу тобі, що з шести років я мріяв про зброю. Видно, я живу не в своєму часі. Чи не вписався в нього. У моєму роду вбивць не було. Але, чоловіче, я бачив на цьому світі стільки жорстокості, що на біса мені моя порядність? А скільки було на сім світі убивць, на яких ніхто й пальцем не показав. Пам'ятаю, на зоні був один добрий такий дідо на прізвище Опанасенко. Із бульбівців, уже відсидів двадцять три з половиною роки. Лишилося ще півтора. Старий постійно перевиконував норму, хотів заробити собі на волю. Жити хотів. Ми ще на нього гнівалися, бо і нам норму піднімуть. А дідо впертий! Однієї ночі мені приснилося, що в мене на руці зупинився такий великий-великий годинник. Я прокинувся, кажуть: «Опанасенко стратився». І хто й коли покарає тих, що навік зупиняли годинники ближнім своїм, хто й коли нам пояснить, чому людина, яка стільки пробула у в'язниці, яка так мріяла про білий світ, про нове життя, покінчила самогубством перед самісінькою волею?

– Тарасе, а коли ти був серед кримінальників, то чи знали вони, що ти поет? Чи мали тебе за білу ворону?

– Слабий не любить здорового, темнота – світла, а дурний – розумного. Я зекам ніколи не казав, що пишу вірші. Про це знав тільки один кишеньковий злодій, бо він дуже спритно переховував мої рукописи. Цей крадій був маленький і лисий, через те зеки називали його не інакше, як Ленін.

– Усе-таки і там, за ґратами, тобі вдалося зберегти дещо з написаного. Одна твоя книжка, яка вийшла в Канаді 1982 року, так і називається «З-за ґрат». Ти маєш цю книжку?

– Та де! Хтось колись показував, а в мене самого нема. У мене нічого нема. І, як ото й колись, нема ні радіо, ні телевізора. Оце на врученні премії хотів було підійти до Президента, перекинутись словом, та не зміг згадати, як його по батькові. Знаю, що Леонід, а далі... ну, хоч убий, не згадаю. Маркович? Наче ні. Звернутися «пане», то ще образиться. Хоча «пане» я й сам не дуже люблю, бо взагалі-то я, знаєш, князь, і люблю спілкуватися з князями.

– Тебе так часто і називають, як ти назвав свою книжку, – Князь Роси. А під якою назвою вийде твоя наступна збірка?

– Теж «Князь роси». Збірок може бути багато, а книжка одна.

– Якось Григійр Тютюнник сказав, що великим українським письменникам судилося бути авторами однієї книжки. Шевченко створив «Кобзар». В один том можна вмістити все написане Стефаником, Тесленком, та й проза самого Тютюнника має обсяг однієї великої книжки. Це саме можна сказати і про твого улюбленого в дитинстві Шекспіра. Чи можеш назвати літературні імена, які мали на тебе найбільший вплив як на поета?

– Я не маю постійних улюбленців. Ці імена весь час змінювалися. А взагалі мушу зізнатися, що я ніколи не мав доступу до світової літератури. І, як ти вже знаєш, навіть Шевченка не завжди міг читати, коли хотів. Я ніколи не мав доброго оточення, не мав підтримки. Майже все своє життя провів серед глупоти. Слово було останньою соломинкою, за яку я хапався. Взагалі дуже люблю читати листи. Особливо Лесі Українки. Під їхнім впливом написав дуже багато віршів, був

якийсь дивовижний спалах.

– І все-таки тобі ж приємно було стати лауреатом Шевченківської премії, хіба ні?

– Я думаю собі, що хай ця премія буде для тих людей, які давно махнули на мене рукою. Для них таке визнання важить багато. Хоча, по правді, я й сам не дуже вірив у свої сили. От я кажу тобі «князь», а сам знаю, що один Тарас завше йшов попереду, а другий плентав позаду, й отому, що плентав, не личить князівський сан. Навіщо говорити про мрії, якщо вони нездійсненні. Я хотів би повернути собі здоров'я, але його вже ніде не знайдеш. Я хотів би жити на безлюдному острові, де не ходять гроші.

– Із П'ятницею?

– Так, але ліпше, щоб П'ятниця була в спідниці.

– Нині так усі пориваються до Америки. Ти мав кілька запрошень туди, у тебе вуйко в Канаді. Чом не поїхав?

– А що я маю там робити? Най вуйко до мене іде. Мені б оце до лісу, до річки Уторопиці, якої вже нема. Там три черемхи. Одна мати і двоє її дітей. І клень свердлить воду. І зацвітають окрадки та бриндушки. І засвічується слово. Я люблю його, і воно любить мене. Кожен новий вірш народжується, як молитва. Молитва до сонця, до зірок, до гір і добрих духів лісових, до хмар і польових русалок, що вимирають од радіації. Молитва до всього суцього на землі й на небесі. Поезія для мене – це звідь і зернь, і земля Дажбога Україна. Бо саме ця земля дала мені Життя, і Сонце, і Слово. Пам'ятаю. Не забуваю, що я не раб і не зодчий Еллади, не римський легіонер, не турецький султан-ятаган, не Дон-Кіхот Ламанчський, а український – від Карпат до Чорного моря – вітряк. А мливо мое – поезія. А вітер – любов. Любов до моєї землі.

Він боявся місяця січня. І завше ждав-виглядав березня. Може, й березень його так любив, що взяв та й забрав собі навіки. Як забрав колись Тараса Шевченка.

От і все. Як там колись писав ще один наш великий поет Плужник?

Ось і не треба газетних фраз!

Біль е постійно біль!

Мовчки зросте десь новий Тарас

Серед кривавих піль.

Це про нього. Жаль тільки, що зростання генія в очах свого народу і світу завжди посмертне. І не караймося тяжко, бо так ведеться не лише поміж нас, українців, і не лише від хресного шляху Ісуса Христа.

Останнього рядка початок

Перед Віктором Положієм я маю один гріх. 1968 року ми разом вступили на філфак Шевченкового університету і, Бог дав, швидко дійшли товариського порозуміння. Це був стрункий, дуже вродливий хлопець. На витонченому смаглявому обличчі вирізнялися темні, трохи іронічні, та водночас зажурені очі. Але в них було більше інтелекту, ніж смутку. Уже з першого нашого знайомства мене вразили його «непровінційна» начитаність, гострий розум, нетрадиційне почуття гумору і здорова, підставова амбіційність. Був надзвичайно ерудований: з однаковою легкістю дискутував про фільми Бергмана, квантову механіку й особливості прагматичного футболу. Іноді цілком серйозно дивувався, чому його не запросять бодай другим тренером київського «Динамо». Був на два роки старший за мене, уже встиг попрацювати в районній газеті, мав якісь публікації, окрім, здається, віршів. Вони, ті Положієві вірші, викликали неабияку підозру в харонів, котрі перевозили талановите слово на той бік Стіксу. Він тим не дуже переймався. Принаймні на позір. Любив Вінграновського, Лорку, Петефі, любив жінок, тютюн і в міру вино. Обожднював свою стареньку бабусю Уляну.

Яблуня я – упала, упала, –

Баба Уляна мене зрубала.

Баба зрубала мене з одчаю,

Як не було вже капусти до чаю.

Ось так згадував Віктор бабусю, зокрема у віршованому монолозі яблуні про чорний 33-й рік. Та був уже 1968-й, і поки зразкові студенти гризли мовознавство та історичну граматику, Положій купив собі допотопну друкарську машинку з дрібним нестандартним шрифтом, приробив до неї наші магічні літери «і» та

«і», яких бракувало в російській абетці тієї машинки, і писав поеми, оповідання, ба навіть кіносценарії. Нишком носив рукописи по редакціях і колекціонував листи-відповіді з отим сакраментальним «на жаль». На жаль, тоді таких віршів не друкували:

Ця жінка приходить, а потім зникає,

Приходить в розпусті, зника в непороччі,

Сусіда зліва нею лякає,

Сусіда справа її пророчить.

Це рядки з поеми, які зачепилися в моїй пам'яті, але й вони дають уявлення про стилістику поетичного мислення ще юного Віктора Положія. Образ тієї ж таки розпусно-непорочної жінки зринає у ще цікавішій іпостасі:

Природа дала мені дар в золотому відерці –

Красиве обличчя дала і красиве тіло,

Природа дала мені хворе серце,

Щоб дужче воно за людей боліло.

І дивную жінку дала мені доля,

Нерозумну і злу, але дуже красиву,

Щоб я виходив на засніжене поле,

А бачив спалену Хиросиму.

Цитую ці віршовані скалки знов-таки з пам'яті, бо маю великий сумнів, що вони десь збереглися. І ось тут про мій гріх. Студентом я замість друкарської машинки придбав магнітофон «Весна», портативний, але ще не касетний, і записав на одну бобіну й оту поему прямо з його голосу. Читав він свої вірші напрочуд гарно й виразно, майже артистично. Але не театралью. Він не любив пафосу. Читав приглушеним оксамитовим голосом без крику й епатажного надриву. Записати – то я записав, та от не зберіг. Усі ті магнітні стрічки десь покоцюрбилися разом із голосами «бітлів», Висоцького і Чеслава Немана... У добірному товаристві я зберігав його голос, який і зараз відлунює мені з далекої даліни. Куди воно все

щезає – оте загублене, втрачене, спалене, замислене, але недописане? Може, його десь у небесах акумулює Абсолютний Розум, щоб згодом передати комусь іншому, запаливши ще одну Божу іскру?

Згодом я знайду відповідь на це запитання у вірші самого Віктора Положія. Та поки що по пам'яті згадую його окремі рядки, не наважуючись цитувати набагато складніші, виключно модерні строфи про «кібернетичного кролика» чи «залізного удава», який виповзає з більма телевізора. Строфи, які так і не побачили світу. Так само тривалий час було і з його прозою, на яку в пустельні сімдесяті роки дивилися, «як в афішу коза», і, щоб не задихнутися від мовчання, йому доводилося шукати якогось компромісу між білою вороною власного «я» і чорним воронням їхнього «ми». Але навіть на початку вісімдесятих його роман «Попіл на рани», повісті «Відпустка з відвідинами близьких», «Розшарування», «М'яч», «Жив-був Іван» вирізнялися суворою чоловічою інтонацією, мовби зумисне протиставленою нашій надто ліричній і надміру кучерявій прозі. Я неоднозначно ставився до повісті «Жив-був Іван», але й досі, через десятки літ, бачу, як Павло Штик гримнувся з коня на землю, і на одній його нозі тріснуло галіфе, а від другої відстебнувся протез...

Потім ще були цікаві книжки «Човен у тумані», «Сонячний вітер», були престижні літературні премії, переклади чужими мовами, було визнання, і було те, що грамотні люди називають творчими злетами. Я не люблю цих крилатих слів, бо вони передбачають неминучі падіння. У Положія падінь не було. Він талановито втікав од них у внутрішню еміграцію. Можливо, найприродніший стан українського письменника. І тоді ми з ним бачилися дуже рідко. Під час однієї такої зустрічі (останньої!) Віктор сказав: «Найтяжче писати тоді, коли вже знаєш, що і як треба писати».

Та я знав, що він пише – пише глибоко, чесно й суворо, бо інакше Положію просто не вмів, бо він справді відав, «що і як» треба робити не лише в прозі. Доказом є і його містка книга «Останнього рядка початок», що вийшла до 60-річчя письменника. Вона засвідчує неперебутню присутність Віктора Положія у вітчизняній літературі. Окрім незнаного нами роману, блискучих новел, він залишив нам і кіносценарії («Вітер у дверях», «Старики в бій не йдуть»), і п'єсу «Совки розлучаються». Він знав, що таке справжня драматургія, і тому вона пульсує навіть у кожному його оповіданні...

Але для мене одним із найбільших парадоксів творчої долі цього надзвичайно талановитого письменника залишається те, що досі не побачила світу жодна

його поетична збірка. Втім, і саме життя Віктора Положія було до незбагненності парадоксальним, суперечливим і драматичним. Він зробив багато, але сьогодні ми не маємо й десятини з того, що він міг би зробити. І не тільки тому, що пішов од нас у розквіті творчих сил – у травні високосного 2004-го на 55-му році життя. Не тільки... Мова знов-таки про погоду, яка, за висловом Григора Тютюнника, літературі потрібна так само, як і яблукам (Яблуня я – упала, упала...). Тепер збираємо по камінчику бодай те, що лишилося. Світлої пам'яті Ігор Римарук, поет унікального таланту і бездоганного смаку, опублікував у журналі «Сучасність» добірку поезій Віктора Положія, яка засвітила нам ще одну грань його щедрого обдарування. Тут ми натрапляємо на вельми цікаве містичне одкровення митця-філософа, що дає відповідь на раніше поставлене мною запитання про «закон збереження творчої енергії», яка, часом навіть нереалізована, знаходить свій вияв і своє продовження.

Я хотів би спинитися на останнім рядку,

Що буде для когось першим.

Ось так Віктор Положія помахав нам на прощання своєю красивою смаглявою рукою. Так буде. Неодмінно. Його останній рядок стане для когось початком. У літературі, покраяній і пошматованій зустрічними вітрами, інакше не буває. Принаймні вже сьогодні маємо в нашому письменстві дуже неординарного молодого прозаїка на ймення Євген Положія. Це – його старший син, упорядник батькової книги «Останнього рядка початок».

...Ховали Віктора Положія на весняного Миколая на сільському цвинтарі, що потопає у травневому цвітінні. Труну на червоній китайці віз сусідський коник Мишко. Хто це – Сосюра? – хотів, щоб його провели в останню путь на волах.

Ховали під Києвом у Ясногородці. Гірко пах без і сумно, не в лад цвірінчали пташки. Людей було, як сказати... Не багато й не мало. Були всі, хто його любив і хто встиг на поховання, бо встигли не всі. Сестру Галю чекали із зарубіжжя до останньої хвилини, вже вечоріло, священник казав, що за християнським звичаєм пора опускати домовину в яму, а її не опускали, бо не пора, не пора, не пора, казав я сам собі подумки, яка ж це пора, коли чоловікові всього лиш 54...

Та нарешті четверо сільських дядьків це зробили, і коли сира земля загупала об домовину, я сам не помітив, як забився у глухий закутень цвинтаря і знов побачив його живого. Побачив, як я приїхав до Віктора в село, сюди ж таки,

в Ясногородку, і він на прощання дав мені відро яблук і мішок городини. Скрутні були часи. «Нічого, якось проживемо», – сказав він тоді, і в його великих темних очах було більше розуму, аніж смутку.

І тепер, у глухому закутку цвинтаря, де так гірко пах без (без, без, без нього!) я все це побачив увіч і, захлинаючись тютюновим димом, сказав: «Прожили». «Прожили», – сказав я і, не посоромлюсь зізнатися, гірко, у голос заплакав.

...А одного літа Віктор прийшов до мене зі своїх Тернів, що на Сумщині, аж у Звенигородку. На Черкащину. Проїшов понад 400 кілометрів пішки з речовим мішком за плечима. Було в його наплічнику півхлібини, пляшка води і томик Петефі. Іноді мені здається, що він і зараз десь подорожує Україною і, можливо, тільки сів перепочити, приміром, у Холодному Яру біля гайдамацького джерела Живун. І замість мапи мандрівника розгорнув перед собою чистий аркуш паперу...

Треба спитати у Бога

Я жадібний на поезію Павуляка. Жадібний і ревнивий. Іноді мені хочеться, щоб його знали якомога менше людей. Щоб ті, хто спізнав таїнство його слова, належали до особливого Ордену. До щасливих обранців, яким доступне це Письмо. Я боюся, щоб його не зачитали до дірок, не розтягли на цитати і, цитуючи, не вихвалялися, що вони розуміють і люблять Павуляка. Як добре, що цього досі не сталося. Бо Павуляка неможливо зрозуміти. Неможливо пояснити. Він не піддається жодним літературним тлумаченням. Його можна лише відчувати. Можна фанатично любити або роздратовано ганити як марення божевільного, в голові якого надмір стиснутого сяйва.

Хто хоче мені заперечити, нехай спершу пояснить, якою він бачить оту дорогу, що її вистругав з деревця крутого нетлінний тато для свого немовляти. Прямою? Звивистою? Гладенькою, як долоня? І якою завбільшки? І що то за дерево було таке круте, що з нього вдалося витесати дорогу? Клен, сосна, терня? І що то за тесля був, що за диво-майстер, який звичайним гемблем умів стругати шляхи? Знаємо, що його звали Іваном. Не Йосипом. І жив він не у Віфлеємі, а в Настасові на Тернопіллі. А сина його звали Ярославом.

Я довго йшов до Павуляка. Ще десь у середині сімдесятих минулого століття чув про нього від свого товариша, відомого кобзаря і письменника Миколи Литвина,

котрий близько знав Ярослава. Вони в шістдесятих козакували в Тернополі та Львові під наглядом таємної поліції. Ну, чув то й чув. А віршів його не читав, не бачив. Десь 1987 року у Словаччині вийшла моя повість «Стороною дощик іде», і прізвище перекладачки Наталі Павулякової не викликало у мене жодних асоціацій з невідомим тоді, гнаним українським поетом. Павулякова – я думав, це щось суто словацьке. Уже пізніше, коли Наталя приїхала до Києва, вона розповіла мені про свого колишнього чоловіка з України Ярослава Павуляка. Це, звичайно, під його впливом вона стала перекладачем української літератури. Наталя розповідала про свого Колишнього з таким захватом, що я лише кліпав очима. Вона була переконана, що її Павуляк – геній. Познайомилася з ним у Московському літературному інституті, куди Ярославові вдалося втекти від переслідувань у колонії, і вони побралися. Так поет емігрував до Чехословаччини, ще далі від кадебістських наглядців. У Братиславі опанував словацьку мову і працював у літературній агенції з авторських прав. Але жив і творив Україною. У нього була ідея-фікс. Викупити у посольстві вживаний довжелезний автомобіль «Чайка», на якому їздили совіцькі генсеки та інша урядова сволота, і прикотити на ньому в рідне село Настасів. Щоб наполохати колгоспний партактив. Щоб комунякам закрутило в носі. Не знаю, чи вдалося поетові справдити зухвалий задум до кінця, але він був близький до того. З розповідей Наталки виходило так, що Настасів для Павуляка був столицею світу або й центром Всесвіту. Довкола Настасова оберталися всі його думки й задуми. Він снів рідним краєм. Його постійно кликала дорога, яку в дитинстві йому вистругав з деревця крутого нетлінний тато. Та дорога кричала в ньому, плакала і сміялася. Та дорога обмотувала йому голову, як бинт. У них з Наталею народилася донька Мар'яна, викапаний Павуляк, але родинне життя не склалося. Річ зрозуміла і не нова, – каже Наталка: геніальність рідко приживається в рутині сімейних повинностей. Блудному Лебедю іноді треба було зняти із себе крила, випрасувати їх і повісити в шафу, опустившись на землю. Поет цього не вмів. І не хотів. Він літав.

Таким я його й побачив. Наталя запросила мене до Братислави. У неї вдома було чимало гостей, рікою лилося вино і не тільки, ми були молоді, здорові і вміли добре випити. У часи «розвинутого соціалізму» алкоголь для творчих людей теж був різновидом внутрішньої еміграції. Задзвонив телефон, Наталя зняла слухавку і засвітилася. Після розмови сказала мені, що зараз приїде Славко. Будемо знайомитися. До квартири він не зайшов, а влетів. І відразу його стало так багато, що я більше нікого не бачив. Кремезний, широкий в кості, на позір чоловік дуже міцної будови. З такою статурою якимось денонсувала майже дитяча усмішка, яка не сходила йому з лиця. Він мав такі цікаві кутики вуст, де усмішка жила постійно. Чи, може, іронія? Зодягнутий був елегантно-недбало – світлі штани, мешти, світла простора сорочка. Яро теж умів добре випити. Ми сіли до

столу. Запам'ятався рвйним, поривчастим у рухах. А от про що говорили – убий мене, не пам'ятаю. Ми дивилися один на одного і всміхалися. Запивали горілку червоним шампанським. Невдовзі Яро рвучким жестом перекинув келиха, і червоне вино ігристо потекло на його білі штани. А може, було й не так. Може, мене зраджує пам'ять, бо відтоді минуло понад тридцять літ. Але Яро був жвавий занадто. Ексцентричний. Він не міг усидіти на місці, він весь час рвався в політ і через те часто падав, ламав як не руку, то ногу, вибивав собі ребра. Розбивав голову, хоч вона була вже забинтована сувоєм дороги.

Я жив у Братиславі тижнів зо два, і ми з Павуляком майже щодня зустрічалися в «Стодолі». Це така величезна пивна ресторація. Ми там пили пиво цебрами і всміхалися один до одного. Біля Ярослава у «Стодолі» збиралася братиславська діаспора, серед цього товариства були старші і поважніші чоловіки, але за отамана був Павуляк. Коли порожніли наші гальби й кишені, Яро обводив товариство суворим поглядом, і чоловіцтво кидало «на діжку» останні зіжмакані коруни. У хмільній компанії він ніколи не читав своїх віршів, як це водилося серед київських поетів. Яро взагалі не подавав і натяку, що він поет. Блудний Лебідь мав уже нову родину. Я заходив до нього додому, де він жив з другою дружиною Іриною, котру привіз до Братислави зі Львова, та донькою-немовлям Настею (названу так, звісно, на честь Настасова). Дивні ці генії. Не створені для родинної ідилії, вони любляють сам процес подружнього випробування. Зате доньки у Ярослава вдалися славними. Я бачив, як старша Мар'янка приходила бавити сестричку Настуню, котра ще не вміла ходити. А як інакше? У неї, у Мар'янки, татова усмішка. Тато з нею розмовляв лише українською мовою. Вона розуміла, що її тато інакший і такого більше немає ні в кого на світі. Його для неї не замінить ніхто. Він інфікував її Україною. Прищепив їй міф про Настасів. Він жив окремо від них із мамою, але мама гріла в ній любов до «нетлінного тата», у якого була своя особлива дорога. Він, поет-вигнанець, мав право на цю дорогу. Він, ще дитиною, бився головою об землю, щоб її у нього не відібрали. Не вкинули в піч. Не застували.

Одного разу я сказав йому, що хочу поїхати до Праги. Хочу піти на Ольшанський цвинтар. Ярослав пошкодував, що не може поїхати разом зі мною, але зробив усе, щоб я не блудив у великому чужому місті. Він подзвонив професорові Празького університету Миколі Затовканюку і попросив заопікуватися мною. Провів на залізничний двірець, посадив на комфортний електропотяг. Стояв і дивився услід. Красивий, вилицюватий, смагляво-сумний. Мабуть, смуток йому навіювали вокзали, потяги, стукіт коліс. Усі ці поклики й знаки дороги. Ще не пройденої, ще далекої. І він стояв переді мною не весь. Одна його підошва була десь далеко в Настасові, друга – на пероні Братиславського двірця; одне його

вибите ребро лежало в підвалі-катівні Тернопільського КГБ, друге – над Стрипою, а сьоме ребро він загорнув у мамин вишитий рушник, щоб колись зробити з нього українську Єву.

Я ще не весь. Мене ще є доволі,

але не тут, у наймах і брехні,

де все одно,

хоч у лахмітті болю,

моя душа, мов квітка на коні.

У Празі мене зустрів високий сивий чоловік старшого віку. Типовий професор. «Ви Микола Миколайович?» – підійшов я до нього. «Ні, – приязно всміхнувся до мене відомий славіст. – Я Микола Миколович. Бо мій батько був Микола, а не Миколай». Я зупинився у празькій квартирі Затовканюків. Професор жив удвох із дружиною, значно підозріливішою за нього. Коли Микола Миколович дав мені перед сном красиве видання Стуса, яке недавно побачило світ в Америці, дружина подивилася на нього з докором. Мовляв, хіба ти знаєш, з ким маєш справу, що так легковажно показуєш заборонену літературу?

Ми їздили на Ольшанський цвинтар. Тоді тут лежав Олександр Олесь. Тут поховані вояки Армії УНР і ще один дивовижний український поет Юрій Дараган, до речі, теж старшина армії УНР. Поруч Спиридон Черкасенко... Ольшанський цвинтар та автор «Казки старого млина» згодом несподівано зринуть у моєму романі «Ключ».

Ми обідали в крутому ресторані, запивали смажену качку темним, як ніч, чеським пивом, і Микола Миколович раптом мене попросив, щоб я не гнівався на його дружину. Вона дуже помислива та обачна, – пояснив він. – Тут, на еміграції, ми всі такі. Життя навчило. Так, у вас там нині перебудова, гласність і таке інше, але ми ніколи не вірили совітам... І ніколи б не прийняли у своєму домі чужу людину, якби не рекомендація Ярослава Павуляка.

Ось так. У культурному слов'янському світі ім'я Павуляка вже тоді було еталоном честі.

Через багато літ ми зустрілися в Києві. Я знав, що Ярослав повернувся в Україну, живе в Тернополі, втретє одружений, видав два метелики поезії – «Блудний лебідь» і «Могили на конях». Син мого тернопільського товариша Івана Басюка, малий Ромко, запитав у поета: «Вуйку Ярославе, а як то може так бути – могили на конях?» На що вуйко Ярослав відповів: «Не знаю. Треба спитати у Бога». Він і справді не знав. Бо цього не знає ніхто. Ніхто не відає, звідки являються ті слова. Колись Микола Вінграновський, якого Павуляк так любив, розповідав, що іноді напишуться такі слова, що й самому не віриться, що вони є. Тоді, каже, відійду, походжу трохи і з острахом підступаю до письмового столу, зиркаю, чи вони й справді є, ті слова, чи не щезли? Є, е, е!!!

Павуляка знали й високо цінували в богемних поетичних колах. Ми говорили про нього з Ігорем Римаруком, Іваном Малковичем, Василем Герасим'юком, Тарасом Федюком... Вболівали за Ярослава, коли його номінували на Шевченківську премію. Але зустрілися ми трохи раніше. Це було в Спілці письменників, де відбувалося якесь велелюдне зібрання, куди з'їхалося чимало літературної братії. Не пам'ятаю, що то було. Може, якийсь з'їзд, може, презентація письменників Тернопілля. Але сі здибали ми з Ярославом не в залі, не в кулуарах, не біля трибуни, а на крутих східцях, що вели до підвалу, в якому містився наш спілчанський шинок «Еней». Від наших зустрічей у Братиславі минуло два десятиліття. Ми вже були не ті. Глибока печать утоми лежала на поетові. Він пережив інсульт, тяжку операцію. Де й поділася ота колишня ексцентричність, рвійність. Сади, які цвіли під його очима, розгубили свої пелюстки. Усміхнені кутики вуст стали печальними зморшками. Як на гріх, «Еней» чомусь був зачинений. Будеш? – Ярослав дістав із сумки пляшку домашньої паленки, і ми всілися просто на східцях. Не буду брехати, я не пам'ятаю, про що ми тоді говорили. Мабуть, більше мовчали. Дивилися один на одного, як колись у «Стодолі», пили міцну паленку й мовчали про все на світі. Хто ж міг знати, що це наша остання зустріч?

А цього року я поїхав у Настасів. Центр поетового всесвіту. Знайшов там його могилу. Красивий пам'ятник. І чотири рядки Павуляка, які стали йому епітафією:

Лежить поет, а біля нього

Лягло усе його майно –

Крута, непройдена дорога

І лебедине знамено.

І все-таки дорога пройдена. Велика крута дорога. Увесь час, увесь вік під гору, під гору, під гору... На цій дорозі я бачу сліди шин від велосипеда, на якому Славко ще юнаком їздив у трощу над Стрипою. Я теж сюди прийду після нього аж через півсторіччя, щоб написати роман про УПА. А він про ті події розпитував у людей ще в 60-х роках. А ще я бачу на цій дорозі, виструганій із крутого дерева, як мчить на коні неймовірної краси квітка. Квітка на коні. Як таке може бути, вуйку Ярославе?

Треба спитати у Бога.

Але ж Бог розмовляє лише з поетами.

Священнослужитель

Дві слові про Ігоря Римарука

Ми з ним сиділи на рибальському містку в моїй Хлипнівці, себто на Гнилому Тікичі, а зовсім неподалік чипів у човні над вудками старий рибалка Никандрович (чомусь усі називали його ось так, лише по батькові, тому я не знаю навіть його імені), і той Никандрович час від часу поглядав на мого товариша з більшою цікавістю, аніж на поплавці. Старий не був затурканим дідом, свого часу він обіймав посаду начальника шахти в сусідньому містечку Ватутіному, а вийшовши на пенсію, купив хатину в «курортній» Хлипнівці. У селі подекували, що він у свої вісімдесят з гаком літ десь тяжко закохався і, стративши тяму, пише любовні вірші. Такий собі місцевий Петрарка. Тому на якусь мить мені майнула макоцвітна думка, чи він часом не впізнав поета Римарука і тепер не наважується перепитати, чи це він, чи ні. Але навряд. Для Никандровича, мабуть, незвичною була Ігорева богемна зовнішність – зібраний у кіску довжелезний чуб, вуса, борідка, масивні окуляри. І все-таки видно було з усього, що старий Петрарка хоче щось запитати, але не наважується. Він таки поставить своє каверзне запитання, та тільки тоді, коли Ігор піде до мосяжних сосон і зелених дубів, а я залишуся на містку сам.

Дуже непросто говорити про поета-товариша, з яким ти з'їв не один пуд солі, ще більше випив, пройшов Крим і Рим (Рим, рима, римар, Римарук), але я, твердоголовий, як мій отаман Чорний Ворон, так і не збагнув його сповна. Не збагнув – це насамперед про Римарукову поезію: закодовану, зашифровану,

смишли якої часто заховані за сімома печатями алюзій, ледь уловимих асоціацій, зухвалих метафор, ремінісценцій. А ще додаймо сюди загадки чисел, глибину евангельських сенсів, витончену іронію та неоднозначність підтекстів. Його вірші іноді скидаються на якийсь священний тайнопис, призначений лише вибраним, а тому я не дуже вірю багатьом шанувальникам Римарука, що начебто вільно й безпечно плавають у бермудському трикутнику його поетичних грипсів (таємні записки в мережі ОУН-УПА). Радше пристану на думку, що вони сприймають ці вірші, як літургію латиною, коли впадаєш у стан благоговіння, не розуміючи мовленого.

Чи усвідомлював це сам Римарук? Можливо. Адже обмовився, що «Вписує в книгу мою Всевишній незрозумілий мені рядок». Виходить, буває і так, що в тексті, продиктованому згори, не все розуміє сам автор, а читач іноді уздрить те, чого не добачив поет? Не знаю. Принаймні, даруючи «Діву Обиду» моїй тітоньці Ялені, котра не мала й початкової освіти, Ігор «вірував», що сільська жінка зрозуміє його, навіть читаючи по складах. І це тоді, коли за його Словом, окрім дару Господнього і класичного володіння формою («Ти мені спершу напиши сонет, а потім показуй верлібри», – казав Римарук) стояли вроджений інтелект, енциклопедичні знання, неймовірна начитаність. Бо що ж ви хотіли від чоловіка, котрий у шестирічному віці прочитав «Війну і мир», а в початкових класах поглинув університетський курс із зарубіжної літератури – від «Робінзона Крузо» до «Дон Кіхота»? До речі, він і сам був схожий на хитромудрого ідальго, цибатого мандрівного лицаря, котрий, щоправда, боровся не з вітряками, а з самим вітром, який дув навпроти, в обличчя, а якщо вже поет і летів за вітром, то тільки – божественним. Як камікадзе («...і полечу я з вітром божественним»). Летів, падав, ламав руки і ноги в прямому значенні цього слова, і ніхто вже не міг злічити тих переломів, лиш бачили його часто з костуром-милицею, і на той Римаруків костур спиралася ціла генерація українських письменників в 90-х і 2000-х.

Як же нам поталанило, що в хаосі 90-х, у час видавничої руїни і всеохопного сум'яття, ми мали свою останню барикаду – Ігоря Римарука з його журналом «Сучасність». Тісна прокурена келія редакції стала капітанською каютою нашого літературного корабля, який зайшов у «море диявола», тобто в бермудський трикутник, і мусив з усіх сил вибиратися з тієї аномальної зони. Тут завжди збиралися літературні матроси, мічмани, юнги, адмірали, капітани всіх рангів, вирішували, як бути далі, креслили творчі плани, а Римарук креслив їхні рукописи, правив по-чорному, іноді так, що не лишалося місця поміж рядками. Якби ви побачили виправлений рукопис одного відомого тепер прозаїка (майже переписаний Ігоревою рукою), то були б вражені мовною неохайністю любленого

автора і редакторським хистом, завдяки якому було врятовано роман. Для Римарука першочерговим критерієм в оцінці твору була мова, точність слова, його контекстуальна доречність, і він правив, правив, правив (попіл з цигарки сипався на вогнетривкі рукописи, які не горять), правив, низько схилиючись над аркушем і добачаючи крізь товсті лінзи всевидящих окулярів те, чого не розгледів автор. Може, через оті окуляри, може, через мовну прискіпливість він нагадував мені академіка Агатангела Кримського, котрий ось так ретельно виправляв помилки слідчого в протоколах допитів, перш ніж їх підписати, бо найбільшого українського поліглоту не так дратували брехня, наклеп, абсурд, розстріл, як неуцтво і безграмотність.

Потім ми гуртом ішли закропити душу на Прорізну, Пушкінську чи куди там іще, прошкували, знов-таки опираючись на костур Римарука, бо він був душею добірного товариства, був, крім усього, найщедрішим спонсором тих богемних чаркувань. Хоч вони, чаркування, теж були підступним рифом у «морі диявола», у бермудському трикутнику, найменням якого Римарук назве свою книжку й поставить на ній дарчий напис мені як «побратимові і “подземному жолнежу”», адже вірш, присвячений Шкляреві в цій книжці, так і називається: «Podziemnym żołnierzom» (поняття польською також неоднозначне, яке я розумію насамперед як «воякам-підпільникам, воякам підпільної Держави»).

І ось тут знову скажу про непросте (кожному своє) сприйняття поета, який, за його словами, листується з Господом грипсами, «зрозумілими тільки Йому й мені». І хоч цей вірш мандрує від книжки до книжки Римарука, мушу тут процитувати його повністю, позаяк він засвідчує, скільки підтекстів або й під-підтекстів та натяків можуть вмістити кільканадцять рядків:

Поміж очамрілих прочан

ми бачимо шлях і маршрут:

ще ходить

підземка. А хто це кричав?

Це нипає протяг отут

чи одуд?

Невже це опівнічний сніг

гойдається, мов дармовис?

І най би, –

лише б оцей потяг устиг;

аби ж він, пернатий, довів

до кнайпи.

Заходимо в мертво метро.

Ми світ, що ось-ось догорить,

клучали.

А подзвін? – то, мабуть, Петро

побрязкує біля воріт

ключами.

І хто ж, окрім мене, здогадається, що в цьому вірші Римарук понад головний зміст (кожному своє) позначив легеньким маркером відразу аж три мої романи, які він друкував у «Сучасності» і які потім видавала «Кальварія» за його редакцією. Образ пернатого одуда – з «Крові кажана», дармовис (із чеченським самотнім вовком) – з «Елементала», а з «Ключа» – ще й видавець Петро Мацкевич, у чиїх руках побрязкують ключі від «Кальварії».

Була, була, знаєте, така якась особлива лукавинка в цього «хитромудрого ідальго», котрий, іноді, мовби граючись із читачем-інтелектуалом, міг провести, як у шахах, сеанс одночасної гри на двох шахівницях в одному вірші, причому обидві партії виконувалися «на рівні вічних партитур». Але то вже був найвищий пілотаж, підвладний лише посвяченим, причетним до таємного поетичного Братства, до якого належить і найближчий товариш Римарука, авжеж, «поет у повітрі», Гера, Василь Герасим'юк; він безпомильно впізнав у підземеллі мого Мотрониного монастиря Ігореву «Сльозу Богородиці».

Однак марнотую є кволі спроби зазирнути в таємні безодні поетового слова, а якщо чесно, то іноді навіть лячно. Одкровення завжди страшні, ще від Іоанна. А Ігорєва поезія, повна знаків і символів зі Святого Письма, із християнського осягнення людського Різдва і Смерті, часом пробирає не лише до серця, а й до холодного поту.

Небесних зв'язкових

я так благав: верніться! –

Та празниковий день

блищить, немов п'ятак...

Обпечені уста: цигарка й плащаниця.

Я знав, що буде так.

Даремно приміряв перстені, маски й лиця.

Однак повзе навспак зодіакальний Рак.

Даровані труна і древня плащаниця...

Я знав, що буде так.

Навіть смерть його овіяна тайною (не таємницею), як і личить великому поетові. І вже геть приголомшує те, що, живучи в Києві, він задовго, майже за десятиліття до «дати на хресті» з абсолютною точністю напрозорив собі в «Кальварійському сонеті» (1999 рік) і львівську Голготу, і фатальне «спіткнуся на бруківці», й останнє пристановище на Личаківському некрополі у Львові.

«Я ЗНАВ, ЩО БУДЕ ТАК». Господи, звідки?

Але мені хочеться згадати Римарука весело («Як весело бути поетом і лохом...»), згадати, як він тихо й проникливо співав, особливо лемківські пісні («Штири фраірочки», «Моя мила шудри-тудри, же я п'ю», «Венко, венко червоне...»), хочеться згадати, як у «Купідоні» на Пушкінській він грав на більярді «американку», як любив запивати оковиту грейпфрутовим соком, як у гідропарку на свій день народження частував товариство шашликами усіх гатунків, недбало струшуючи цигарку на свою білосніжну, як янгольське крило, маринарку, як курил кальян, як у часи цигаркового дефіциту подарував мені люльку, як не минав жодного жебрака, не кинувши йому гривню; згадати, як він, митець високого чола, залюбки, без снобістської упередженості ковтав детективи, як ми з ним подорожували по світу й одного разу приїхали в Крим, у Ялту, на якийсь книжковий фестиваль, а там нас зустрічав військовий оркестр, що видимавав із труб бравурні чужі марші. Тоді Ігор, – тільки він так умів, – підійшов до найпузатішого трубача, дав йому п'ять баксів, й оркестр ушкварив «Ще не

вмерла...», а потім за окрему плату повторив «на біс». Ми бавилися з «пузатим» оркестром не тому, що так уже кортіло слухати наш славень, а хотіли, щоб він гримів над Ялтою, над усім півостровом, над Чорним морем, яке вже поволі входило в аномальну зону, як море диявола. Добре пам'ятаю, що то було 25 травня 2004-го, бо наступного дня ми дізналися, що помер Микола Вінграновський, і ми вже ніяк не встигали до Києва на прощання з поетом. Ми тільки зайшли по коліна в холодне море, підкотивши холоші, і довго мовчали, не могли прийти до тями, хоч Він і казав: «Може бути, що мене не буде», але ми не думали, що перебутній час такий швидкий.

Потім ми їздили до Вроцлава, де виявилось, що за виступи письменникам ще й платять («Венко, венко червоне...»), літали до Єгипту, реготали, приміряючи «арафатки», зверталися один до одного «асляма» (брате), а потім Ігор прикро спіткнувся і мені довелося шукати по крамницях йому черговий ціпок. Я купив міцненьку ковіньку, де за руків'я правив бичачий ріг, бо знав же, що мене трохи часу, й на цю ковіньочку зможе опертися ціла генерація українських поетів, беручи бика за роги.

Як справжній ідальго, він любив подорожувати, і ми ще не раз їздили туди й сюди, їздили в Коломию, до Львова, до Ужгорода, де полюбляли відвідувати дотепну корчму Павла Чучки «Деца у нотаря», а одного разу в Карпатах, у якійсь новітній ресторації, замовили стільки пстругів, що не могли розрахуватися, і нас тоді виручила істинна Героїня України, оперна примадонна Марія Стеф'юк. Ми любили Марічку ще з юнацьких літ, коли вона співала золотим голосом у лісовому ресторані-корчмі «Наталка Полтавка» під Києвом, співала, як правдива гуцулка-підпільниця, як *podziemny żołnierz*, раділи, коли вона співала в київській та й в італійській опері, і, посмію сказати, прима теж нас любила, садила на своїх спектаклях до царської ложі, й ось великодушно порятувала в Яремчі від боргової ями ще й запросила «на біс» на пструги. Ми ж не знали, що та форелька в Карпатах на вагу золота, шляк би її трафив, і я сказав тоді, ну його, поїдемо в мою Хлипнівку, наловимо карасів та й гулятимемо як душа забажає. І ми поїхали, погуляли, й ото там у човні побачили старого Петрарку-Никандровича, котрий у свої вісімдесят з гаком літ зловив, можна сказати, золоту рибку, зловив у драні сіті свою Лауру, тобто тяжко закохався, бідака, й почав писати вірші. А коли Ігор пішов до дубів і сосон (потім він так і напише мені на «Діві Обиді» – «... з незабутніми враженнями від Річки, Дубів і Сосон...» – рибалка підвів на мене вицвілі, хоч і безнадійно закохані, очі й нарешті спитав про те, що його муляло:

– А ваш товариш – священнослужитель?

– Ні, – відповів я. – Він поет.

Старий Петрарка подумав, поворушив бровами і сказав уже сам до себе:

– Ну, це одне й те саме.

Трояка ружа Марії Матіос

Видите, Марійо моя злотна, що я вам хочу сказати іще раз... Бо я це вам якось уже казав, але ви тоді змовчали, моя срібна, бо як дописали свою «Трояку ружу», то втратили голос, стали гейби німа, як ваша солодка Даруся. Авторіві «Синьї книжечки», якого тепер іноді згадують через вас (начебто Марія Матіос – це Стефаник у спідниці чи, може, Стефаник – це Матіос у ногавицях, чого ці критики тільки не вигадують), так от, Василеві Стефаникові пальці викручувало від болю, коли він писав свої новели, а вам, Марійо, голос і мову одбирало, мовби ви її всю «Солодкій Дарусі» віддавали. Ви давно показали сим людям, що вмієте про них повідати й так, й он як, не згірше за тих, що пишуть у теплих грантових краях по той бік Карпат, вмієте слово модерне про місто сказати (ади, секс і місто! маеш!), вдатні помольфарити над українським трилером із сокирою, що лежить за дверима не тільки у Бога, і так само годні поворожити над антибульварним романом із кучерявим (по-вашому, Марійо, п'яненьким) президентом. Бо ви, злотна моя, всього надивилися-набачилися в цьому короткому житті, але в годину найглибшого болю, коли після чергового граційного рядка западає бездонна темрява, вас обступають тіні незабутих предків, і тоді ви, Марійо, як сновида, робите два кроки вліво, потім два кроки вправо, авжеж, саме так ви розпочинаєте танець-вертання у свої буковинські Розтоки під трагічну мелодію «гора-маре». В село, в село, яке топтали три імперії, та не дісталися його коріння, – там ваша мова не пішла за Йорчиху (на цвинтар, по-вашому), саме там ваша правда, і сила, і воля. Казав же Григір Тютюнник іще тоді, як критики-чудопали ділили нашу прозу на міську та сільську, що коли в місті немає ні мови, ані характерів, то на зміну всьому письменству йде література сільська. Й ось тепер, коли ми знов знудьгувалися за характеротворчою психологічною прозою, забанували за живою мовою, в якій дебільний комп'ютер підкреслює кожне слово червоним, ви, Марійо, написали нам гірку драму про Дарину Ілащук, «німу» солодку Дарусю, солону сльозу, даруйте за патос, на щоці народу.

Якщо ледачий питає мене, про що ця повість, себто попросить переказати її сюжет, я німуватиму, як Даруся. Ну, хіба ж це велике диво, що десятилітнє дівча, до якого лукавий гебіст підлестився цукоркою, розповіло чистісіньку правду про те, що до їхньої хати вночі приходили лісові вуйки і тато давав їм бринзу? Ні, Даруся могла розповісти щирю правду й без півника-льодяника, бо її ніхто ще не вчив брехати. Вона була дитиною й іще не знала, що диявол ніколи не творить зло у своїй личині. Для цього він оселяється в людях чи приймає їхню подобу.

Та саме з цієї хвилини правдолюбства починається неперебутня трагедія – не лише особиста драма Дарусі, а крах, фізичне вибавлення цілого роду Ілащуків-Яків'юків. І то, певна річ, не через діточку щирість. Думаю, помиляється Дмитро Павличко, коли пише в «Літературній Україні», що «...мати її повісилася, бо жити на світі з дитиною, яка начебто зрадила через свою непорочність, не змогла». Ні, причина цього самогубства, бігме, значно глибша. Мати, а тим більше така, як Матронка, ніколи б не осиротила свою дитину через безвинний гріх. Фатальний відчай був у тому, що нічну правду випитав у маленької Дарусі її, Матронин, кат, котрий десять літ тому жорстоко поглумився над нею. Вона тримала той невігойний біль у собі за сімома печатями, бо думала, що про цей, теж безвинний, гріх не відає жодна душа, вона була певна, що Бог таки є на світі й той кат за її муки давно зогнив, а він так знагла з'явився, щоб зробити з її рідної дитини грішницю. Завважмо страшну мітологічну прикмету: Матрона повісилася на своїй розкішній косі, яку так уподобав колись її гвалтівник. Але насправді запродала Ілащуків не малолітня донька, а, звісно ж, дорослі люди.

Ні-ні, жоден сатана не має такої сили, як прості люди у час заздрості, ненависті та помсти, – кажете ви, Марійо, і як добре, що не спокусилися на кон'юнктурний момент і не зробили Михайла Ілащука героєм УПА, а його дружину Матрону зв'язковою. Ви показали найбільший талант маленької людини – піщинки цього світу – уміння радіти життю, тішитися тим, що дала природа, тішитися собою і тими, хто поруч. Та навіть такого (а може, найбільшого!) дару нам не можуть пробачити, кажете ви ще й у сумно-щемливій, як голос дрімби, драмі попередній – «Іван Цвичок». Чейже життя, як і люди, мстиве за радість. А особливо якщо радість для двох – величезна...

Пристав був до солодкої Дарусі – самота до самоти – нетяга Іван Цвичок, теж чоловік непевної долі, дивак-пришелепок, можна сказати, як на сторонній тверезий розум, але чи не єдиний майстер від дрімби на всі довколишні гори. Тож обіграли, нарешті, дві захололі душі одна одну – голову до голови притулили та й німують обоє і на нормальних людей не зважають... сидять собі отак – і світ

іх не обходить. Іван у дримбу грає, а Даруся його слухає. Агій, люди добрі, коли це й кому було дозволено, щоб на нас не зважати, щоб ми жили, як усі, а хтось вицілював собі радість із простого залізка, хоч би й такого, як ота дримба? Коли це й кому пробачав сей світ таку розкіш – щоб він, грішний світ, когось не обходив?

І тут вам, Марійо, передають вітання не лише Стефаник, а ще, може, нижчий уклін – автор «Тіней забутих предків», чиі Іван та Марічка теж дивилися в небо більше, ніж на земне газдування, та від того й покотилося в урвище їхнє щастя. А ще ген із волинської даліни махає вам білосніжним рукавом панна Леся, чиі Лукаш та Мавка теж посміли були на нормальних людей не зважати. І, врешті-решт, посилає вам три зозулі з поклоном уже згаданий нами Григір Тютюнник – за всевишню любов, яку, бачимо достеменно, розпинали в усі часи і повсюдно.

Так сталося й з Іваном Цвичком та Дарусею, котрі любі та милі були сему поспільству своїми бідами, причинністю і недугами, але стали впоперек горла несамовитою радістю. Ніщо не викликає в людей такої підозри і злої цікавості, як чуже щастя, – тоді вони стають слугами сатани, який і найдобріший учинок обертає на зло. Навіть зворушлива до сліз щедрість сержанта, котрий п'ятнадцять діб наглядав за арештованим Іваном Цвичком, а потім подарував йому армійський одяг, – теж обертається фатальним злом.

Розпачем-здивуванням перехоплює горло, Марійо, оце глибинне гучання дримби, це ваше слово, яке раптом переходить у божевільну мелодію «гора-маре», що проникає в людину нечутно – наче смаковита, солодка отрута сну у приспану ласкою жінку... а далі зненацька накриває тебе з головою, як хвиля. Спершу два кроки вліво, тоді вправо, і знов праворуч-ліворуч – так ще розгойдується вітром смерека на вершині скелі, й до біса тут наймудріші розумування про вину та покуту, про муку та щастя, про всю філософію світу, яку вмістила в собі всього лиш одна квітка – трояка ружа – наше життя, яке то чорне тобі покажеться, то жовте, а там, дивися, загориться червоним. Ніколи не знаєш, яку барву завтра уздриш. Та поки що ми вирушаємо в божевільний танок під небезпечну мелодію «гора-маре» – два кроки вліво, два кроки вправо, і знову вліво, і знову вправо... але затям собі, друже, що після цього ти маєш право один раз обернутися. Але не конче. Не конче, мій друже, бо ти ще не знаєш, що там уздриш, адже і янгол, і люципер мають людську подобу, тож добре подумай перед тим, як зробити цей порух у час надглибокого душевного потрясіння.

Господи, я озирнувся...

Вогонь і попіл його кохання

Дещо про симпатії Тараса Шевченка щодо жіночої статі

Яких жінок любив Тарас Шевченко? Це питання хвилювало багатьох дослідників життя і творчості Кобзаря. Загалом ми начебто знаємо про його основні захоплення, однак сучасники поета не здогадалися бодай у загальних рисах описати портрети жінок та дівчат, до яких був небайдужий Тарас. Хоча б ось так, скупі: блондинка, шатенка, жагуча брюнетка...

Навіть найавторитетніший біограф поета Олександр Кониський зауважує з прикрістю: «Важно було б довідатися, які саме жінки подобалися Шевченкові. Та, на превеликий жаль, на се вельми бракує нам матеріалу». А далі Кониський, визбираючи такий матеріал по крихті, все-таки доходить узагальнення, що з «краси фізичної» Шевченкові подобалися карі, іноді чорні очі, темні брови, біле личко, гнучкий стан. Однак це доволі загальні, майже пісенні епітети, особливо «гнучкий стан» – ніби комусь він може не подобатися.

Серед дівчат, близьких серцю Шевченка, першою бачимо Оксану, з якою вони ще в дитинстві пасли ягнят, «маленькими собі любились» і яка подарувала йому диво першого поцілунку («Мені тринадцятий минало»). Але про Оксану ми тільки й знаємо: «ота маленька, кучерява» з вірша «Ми вкупочці колись росли...» А от уже в юному віці, перебуваючи у Вільно, шістнадцятирічний кріпак Енгельгардта закохався в полячку Дуню Гашовську (чи Гусиковську), яка, достеменно відомо, була чорнобрива і мала чорні очі.

Першою жінкою, якій тридцятирічний Шевченко запропонував свою руку і серце, була його землячка Федосія Кошиць, дочка священика. Але біда була в тому, що колись Тарас служив у цього попа за погонича, тож і тепер батьки дівчини бачили в ньому не так знаного поета, як колишнього кріпака. Всупереч волі дочки вони не захотіли й слухати про таке заміжжя. Так ось, у Федосі Кошиць також були чорні густі брови і великі карі очі.

Але не можна твердити, що пальму першості Тарас віддавав лише чорнявкам. Чорні брови, карі очі, біле личко – традиційні образи українського фольклору, і хоч цими рисами справді були наділені небайдужі Шевченкові дівчата, е

свідчення і про його прихильність до білявок.

Олександр Афанасьєв-Чужбинський, котрий, можна сказати, парубкував із Тарасом, залишив спогади, в яких розповідає про його захоплення однією дівчиною в Києві. Шевченко зустрів її серед прочан біля Лаври і після того «почав зникати і не казав, де просиджував до півночі». Але трохи згодом Чужбинський випадково зустрів Тараса з тією дівчиною і залишив нам її лаконічний портрет: «Розчервоніле личко її, обрамлене світлим волоссям, було чудове». Отже, волосся все-таки було світлим.

На втіху блондинкам можна заглянути і до спогаду Тургенева, який кількома влучними штрихами змалював найдраматичнішу любов Шевченка – Ликеру Полусмак: «Створіння молоде, свіже, трохи грубувате... але по-своєму привабливе, з чудовими білявими косами...».

Що ж до вдачі, характеру прекрасної статі, то, за свідченням Чужбинського, Шевченко «любив жінок жвавого характеру; на його думку, жінці мають бути притаманні запал і пристрасть». Сам Тарас казав про це образно: «Щоб під нею земля горіла на три сажні».

Він дуже любив жіноче товариство і замолоду жінкам також подобався, але серйозних і тривалих захоплень не мав. Недарма ж у нього народилися оті гірко-іронічні рядки:

Не женися на багатій,

Бо вижене з хати,

Не женися на убогій,

Бо не будеш спати.

Оженись на вольній волі...

Не приваблювали його й дівчата, як тепер кажуть, легкої поведінки. «Пропасі, але милі створіння, – згадував Чужбинський, – у той час не захоплювали Шевченка; у нього були щодо цього свої оригінальні поняття. Він не знаходив жодної втіхи у відвідуванні веселих притулків продажних грацій, хоча ніколи не картав їх презирливим словом. Він був надто гуманний і на слабкості дивився поблажливо, стараючись у самому бруді знайти хоч крупинку золота. На

продажну любов, на жінку, що віддалася пристрасті, він казав “можна махнути рукою”, але потайна розпуста, хоч би якими квітами не прикривалася, завжди збуджувала в його душі непереборну огиду».

Доля, з якою поет не лукавив, не зглянулася на його благання:

Мені, мій Боже! на землі

Подай любов, сердешний рай,

І більш нічого не давай!

Він так і не знайшов собі пари, хоча закохувався часто, іноді з першого погляду. Втім, захоплення ці тривали недовго, так само швидко приходило й розчарування. «Ет, дурниця! – казав Тарас. – Поки з нею балакаю, то буцімто щось і ворушиться в серці, а там і байдуже». Та і як було не розчаровуватися? Одного разу він закохався в досить відому красуню, і та, виявляючи до поета прихильність, запросила його в гості почитати вірші. Шевченко йшов до її дому з трепетом у серці, і перед його очима витав образ жінки-янола. А коли зайшов до її вітальні, то побачив біля своєї обраниці аж трьох залицяльників – студента, гусара та ще й товстелезного генерала... Він повернувся і пішов геть, присягнувши собі більше ніколи з нею не бачитися. І слова свого дотримав. Гонору Тарасові не бракувало.

Але вмів і побешкетувати. Якось на довший час прикипів серцем до ще однієї вродливої жіночки. Коли побачив її на балу в розкішній сукні з нашитими для оздоби блакитними квітами, то почав просити одну з них собі на згадку. Красуня, сміючись, відмовила. Тоді Тарас сам відірвав і забрав собі квітку. Все закінчилося начебто жартами, але ту блакитну прикрасу він роками беріг, як дорогу пам'ятку.

Однак це аж ніяк не вказує на тривалість серйозного почуття. Чогось постійного, невідступного в інтимному житті Шевченко, здається, не мав. У пантеоні його симпатій осібно стоїть княжна Варвара Репніна, яка, за її власним зізнанням, свого часу закохалася в поета. Втім, справжньої «історії кохання», як на мене, не відбулося, хоча деякі дослідники добачають тут серйозний роман. Глибокий платонічний зв'язок – «як між братом і сестрою» – між ними, звичайно, був, але на одруження, яким Шевченко марив увесь вік, не було й натяку. Притягальним у цій історії є сам романтизм непростих взаємин між колишнім кріпаком і княжною знатного роду. Та незважаючи на всі сентименти у цих стосунках, на

гарячі зізнання щодо близькості рідних душ, не треба забувати вистраждані Шевченкові слова про те, що він «рідний син і брат свого народу і не може єднатися з панською кров'ю».

Уже на засланні поет щиро закохується в дружину коменданта Новопетровського укріплення Агату Ускову, яку сприймає як «сущу Божу благодать» і благоговіє перед нею. Та вже через кілька місяців настає цілковите розчарування. Ангел Агата, його єдина моральна опора, стає «порожнечею», бо... грає в карти. Справді, ще одне свідчення того, що захоплення згасали так само швидко, як і спалахували.

Повернувшись із заслання, Шевченко душею ніби залишився у своїй молодості й закохувався у дівчат набагато молодших за себе. Акторці Каті Піуновій не було й п'ятнадцяти, коли Щепкін познайомив її з Шевченком і вона дуже швидко отримала від поета пропозицію вийти за нього заміж. Згоди Тарас, як відомо, не отримав. Селянці Харитині Довгополенко, яку Шевченко також хотів узяти за дружину, було всього лиш сімнадцять. Ликері Полусмак – дев'ятнадцять... Із жодною не склалося. По правді кажучи, то вже було не стільки кохання, як останні відчайдушні спроби втекти від самотності. Ці поривання, справедливо зауважує Олександр Кониський, «не мали в собі й сліду серйозного глибокого кохання. Се була тільки остання іскра, певніш сказати – теплий ще попіл великого, палкого, але змученого і перегорілого вже серця». Зрештою поет у відчаї звертається до своїх друзів та родичів, аби вони підшукали йому дружину бодай заочно, бо він уже готовий оженитися і на «чортовій сестрі», аби не одуріти в самотині.

Кінець ознакомительного фрагмента.

notes

Виноски

1

А принеси-но, братику, ще два коньяки.

Купить: https://tn.knigapoisk.com/shklyar_vasil/treba-spitati-u-boga

надано

Прочитайте цю книгу цілком, купивши повну легальну версію: [Купити](#)